

सावंतवाडी शहर मंजूर सुधारित विकास आराखडा
अंतर्गत बाह्य वळण रस्ता भूसंपादन
प्रकल्पाचा सामाजिक परिणाम
निर्धारण अहवाल: २०२१

ज्ञानदेव तळुले
महादेव देशमुख
सुभाष कोंबडे

अर्थशास्त्र अधिविभाग
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर ४१६००४
(NAAC A++ Grade with CGPA 3.52)

एप्रिल २०२१

Study Team

Dnyandeve Talule (SIA Coordinator)

Mahadeve Deshmukh

Subhash Kombade

Vijay Kakade

Vittal Thabbe

Tanuja Naik

Vilas Mankar (GIPE, Pune)

Principal Author and Report Editing

FGDs and Field Visits

Field/Primary Data Coordination

Field Visits

Field Investigation and Project Office

Data Entry and Tabulation

Report Setup and Printing

Disclaimer:

The entire information and data base that the present report carries are strictly based on the field investigation, FGDs and the field observations of the study team. Neither the information in any form in the present report carries any personal impression nor does it carry any biased mention by any of the member of the study team.

University or University Staff shall not be responsible to mishap or damage caused to manpower or property while further applying the results of the consultancy project.

सावंतवाडी शहर मंजूर सुधारित विकास आराखडा
अंतर्गत बाह्य वळण रस्ता भूसंपादन
प्रकल्पाचा सामाजिक परिणाम
निर्धारण अहवाल: २०२१

ज्ञानदेव तळुले
महादेव देशमुख
सुभाष कोंबडे

अर्थशास्त्र अधिविभाग

शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर ४१६००४
(NAAC A++ Grade with CGPA 3.52)

एप्रिल २०२१

अनुक्रमणिका

कार्यकारी सारांश (Executive Summary)
प्राक्कथन
औपचारिक वास्तव
परिणामे
सारांशात
प्रकरण:१: प्रास्ताविक
प्रास्ताविक
प्रकरण:२: माहिती संकलन व अभ्यास कार्यपद्धती
प्रास्ताविक
२.१: अभ्यासाची उद्दिष्टे
२.२: अभ्यास पद्धती:
२.३: अभ्यासाची पूर्वपिठीका
२.४: सामाजिक परिणाम अहवाल साधने आणि पद्धती
२.४.१: सामाजिक परिणाम निर्धारण प्रक्रिया
२.५: सापनि अभ्यास पद्धतीतील टप्पे
२.६: प्रकल्प प्रभाव क्षेत्राची पार्श्वभूमी
२.६.१: बहुविध स्रोत माहिती संकलन
प्रकल्पबाधीत, प्रतिगामी-अवगामी भागधारक आणि नियंत्रण समूह
२.६.३: विशेष समूह चर्चा (Focused Group Discussions)
प्रकरण: ३: रस्ते, महामार्ग, पायाभूत सुविधा व भूसंपादन विषयक विवेचन
प्रास्ताविक
३.१: महामार्ग प्रकल्प कामी प्रसंगी अतिरिक्त जमीन अधिग्रहण
३.२: सरकारकरीता धडा
३.३: न्याय्य विस्थापन आणि पुनर्वसनाच्या दिशेने
प्रकरण: ४: भूमी अधिग्रहणाची राजकिय अर्थव्यवस्था
प्रास्ताविक
४.१: प्रसंगी अतिरिक्त जमीन अधिग्रहण

४.२: सरकारकरीता धडा

प्रकरण: ५: सावंतवाडी बाह्य वळण रस्ता प्रकल्पबाधितांचा प्राथमिक अभ्यास व स्थलवास्तवाचे आकलन

पार्श्वभूमी

सारणी क्र. ५.१: प्रकल्पबाधितांचा सावंतवाडी गावातील वास्तव्याचा कालावधी

आलेख क्र. ५.१: प्रकल्पबाधितांचे गावातील वास्तव्यासंबंधीचे विवेचन

सारणी क्र. ५.२: प्रकल्पबाधितांकडील दारिद्र्य कार्ड धारणासंबंधीचे विवेचन

आलेख क्र. ५.२ : प्रकल्पबाधितांकडील दारिद्र्य कार्ड धारणाचे विवेचन

सारणी क्र. ५.३ : प्रकल्पबाधितांचे मनेरगा नावनोंदणी विषयक विवेचन

आलेख क्र. ५.३ : मनेरगा अंतर्गत प्रकल्पबाधितांची मजूर नोंदणी

सारणी क्र. ५.४ : प्रकल्पबाधितांकडील रेशनकार्ड धारणाचे विवेचन

आलेख क्र. ५.४ : प्रकल्पबाधितांचा रेशनकार्ड धारणाचा प्रकार

सारणी क्र. ५.५ : प्रकल्पबाधितांचा कुटुंब प्रकार

आलेख क्र. ५.५ : प्रकल्पबाधितांच्या कुटुंब प्रकाराचे विवरण

सारणी क्र. ५.६: एक सदस्यीय महिला कुटुंब विषयक विवरण

आलेख क्र. ५.६ : एकसदस्यीय महिला कुटुंब विषयक विवरण

सारणी क्र. ५.७: प्रकल्पबाधित कुटुंबातील अपंग व्यक्तीविषयक विवेचन

आलेख क्र. ५.७ : प्रकल्पबाधित कुटुंबातील अपंग व्यक्तीविषयक विवेचन

सारणी क्र. ५.८: प्रकल्पबाधित कुटुंब सदस्यांची नोकरी प्रतीक्षा

आलेख क्र. ५.८ : प्रकल्पबाधित कुटुंब सदस्यांची नोकरीसाठीची प्रतीक्षा

सारणी क्र. ५.९ प्रकल्पबाधितांची संपादनविषयीची कल्पना

आलेख क्र. ५.९ : संपादित जमिनीचे आरक्षण विषयक कल्पना

सारणी क्र. ५.१०: प्रकल्पबाधितांची उदरनिर्वाहाची साधने

आलेख क्र. ५.१० : प्रमुख व्यवसायानुसार प्रकल्पबाधित कुटुंबाचे विवेचन

सारणी क्र. ५.११: प्रकल्पबाधित कुटुंबाचे जमिन मालकीविषयक विवेचन

आलेख क्र. ५.११ : प्रकल्पबाधित कुटुंबाचे जमिन मालकीविषयक विवेचन

सारणी क्र. ५.१२: प्रकल्पबाधितांच्या जमिन खरेदी नोटीसविषयक विवेचन

आलेख क्र. ५.१२ : जमिन खरेदी विषयक नोटीसबाबत विवेचन
सारणी क्र. ५.१३: प्रकल्पबाधन व्यतिरिक्त शिल्लक जमिनीस रस्ता उपलब्ध असण्याविषयीची स्थिती
आलेख क्र. ५.१३ : शिल्लक जमिन रस्त्याची उपलब्धता
सारणी क्र. ५.१४: प्रकल्पबाधित व्यतिरिक्त उर्वरित जमिनीच्या विक्रीविषयक विवेचन
आलेख क्र. ५.१४ : प्रकल्पबाधितांच्या जमिन विक्रीचे विवेचन
सारणी क्र. ५.१५: प्रकल्पबाधित जमिनीतील वृक्ष उपलब्धतेविषयक विवेचन
आलेख क्र. ५.१५ : प्रकल्पबाधित जमिनीत असणारी झाडे
सारणी क्र. ५.१६: प्रकल्पबाधितांच्या घर मालकीविषयक स्थिती
आलेख क्र. ५.१६ : प्रकल्पबाधितांच्या राहत्या घराच्या मालकीविषयक विवेचन
सारणी क्र. ५.१७: प्रकल्पबाधितांच्या राहत्या घराच्या स्वरूपासंबंधीचे विवेचन
आलेख क्र. ५.१७ : प्रकल्पबाधितांच्या घराच्या स्वरूपासंबंधीचे विवेचन
सारणी क्र. ५.१८: प्रकल्पबाधितांच्या राहत्या घराच्या भिंती व छताचे विवेचन
आलेख क्र. ५.१८ : प्रकल्पबाधितांच्या राहत्या घराच्या भिंती व छताचे विवेचन
सारणी क्र. ५.१९: प्रकल्पबाधितांच्या राहत्या घरातील मूलभूत सोयी सुविधाविषयीचे विवेचन
आलेख क्र. ५.१९ : प्रकल्पबाधितांच्या राहत्या घरातील मूलभूत सोयी सुविधाविषयीचे विवेचन
आलेख क्र. ५.२० : प्रकल्पबाधितांना मिळणाऱ्या पाणीपुरवठा संबंधीचे विवरण
आलेख क्र. ५.२१ : प्रकल्पबाधित गावातील पाण्याच्या शुद्धीकरण संबंधीचे विवेचन
सारणी क्र. ५.२०: प्रकल्पबाधितांच्या राहत्या घरातील निर्धूर चूल व परसबागेसंबंधीचे विवेचन
आलेख क्र. ५.२२ : प्रकल्पबाधितांच्या राहत्या घरातील निर्धूर चूल व परसबागेसंबंधीचे विवेचन
सारणी क्र. ५.२१: प्रकल्पबाधित कुटुंबाचे जमिन विक्रीविषयक विवेचन
आलेख क्र. ५.२३ : प्रकल्पबाधित कुटुंबाचे जमिन विक्री संबंधीचे विवेचन
सारणी क्र. ५.२२: प्रकल्पबाधित कुटुंबाचे पशुधन मालकी व प्रकारानुसार विवेचन
आलेख क्र. ५.२४ : प्रकल्पबाधित कुटुंबाचे पशुधन मालकी व प्रकारानुसार विवेचन
सारणी क्र. ५.२३: प्रकल्पबाधित कुटुंबाचे कर्जविषयक विवेचन

आलेख क्र. ५.२५ : प्रकल्पबाधित कुटुंबाचे कर्जविषयक विवेचन
सारणी क्र. ५.२४: प्रकल्पबाधितांकडील बायोगॅस व गॅस सिलेंडर विषयक विवेचन
आलेख क्र. ५.२६ : प्रकल्पबाधितांकडील बायोगॅस व गॅस सिलेंडर विषयक विवेचन
सारणी क्र. ५.२५: प्रकल्पबाधित कुटुंबातील कायमस्वरूपी आजारी व्यक्तीविषयीचे व आजाराविषयीचे विवेचन
आलेख क्र. ५.२७ : प्रकल्पबाधित कुटुंबातील कायमस्वरूपी आजारी असणाऱ्या व्यक्तीविषयीचे विवरण
आलेख क्र. ५.२८ : प्रकल्पबाधित कुटुंबातील व्यक्तीला असलेल्या आजारासंबंधीचे विवरण
सारणी क्र. ५.२६: प्रकल्पबाधित कुटुंबातील उदरनिर्वाहार्थ मजुरी विषयक विवेचन
आलेख क्र. ५.२९ : प्रकल्पबाधित कुटुंबातील मजुरीस जाणाऱ्या व्यक्तीविषयक माहिती
सारणी क्र. ५.२७: प्रकल्पबाधितांवर प्रकल्पकामी जमिन देण्याविषयीच्या सक्तीविषयक स्थिती
आलेख क्र. ५.३० : प्रकल्पबाधितांकडील जमिन देण्याविषयीच्या सक्ती/दबावाविषयक विवरण
सारणी क्र. ५.२८: प्रकल्पबाधितांना अपेक्षित मोबदल्याविषयीचे मत प्रदर्शन
आलेख क्र. ५.३१ : प्रकल्पबाधितांना मिळालेल्या समाधानकारक मोबदल्याविषयीचे विवरण
सारणी क्र. ५.२९: प्रकल्पबाधितांकडून प्रस्तुत प्रकल्पास दर्शविलेल्या विरोधासंबंधीचे विवेचन
आलेख क्र. ५.३२ : प्रकल्पबाधितांनी दर्शविलेल्या विरोधासंबंधीचे विवरण
सारणी क्र. ५.३०: प्रकल्पबाधितांच्या प्रकल्प मोबदल्यासंबंधी प्रकल्प विभागाकडून अपेक्षा
आलेख क्र. ५.३३ : प्रकल्पबाधितांच्या शासनाकडील प्रमुख मागण्या
सारणी क्र. ५.३१: प्रकल्पबाधितांचे प्रकल्पाच्या संभाव्य लाभाविषयीचे मत प्रदर्शन
आलेख क्र. ५.३४ : सदर प्रकल्पाच्या प्रकल्पबाधितांना किंवा नातेवाईकांना फायदा होईल असे वाटते याविषयीचे विवेचन
आलेख क्र. ५.३५ : प्रकल्पबाधितांचे प्रकल्पामुळे होणाऱ्या फायद्यासंबंधीचे मत
सारणी क्र. ५.३२: प्रकल्पबाधित जमिन मोबदल्यात नवीन जमिन खरेदीविषयी प्रकल्पबाधितांचे मत प्रदर्शन
आलेख क्र. ५.३६ : प्रकल्पाकडून मिळालेल्या पैशातून अधिग्रहित जमिनीइतकी जमिन विकत घेणे शक्य होईल का

सारणी क्र. ५.३३: प्रकल्पाच्या कामाबाबतचे प्रकल्पबाधितांचे मत प्रदर्शन
आलेख क्र. ५.३७ : प्रकल्पाच्या कामगाजाबाबत प्रकल्पबाधित समाधानी आहेत का याविषयीचे विवेचन
सारणी क्र. ५.३४: प्रति प्रकल्पबाधक अधिग्रहित जमिनीच्या आकारमानाविषयीचे विवेचन
आलेख क्र. ५.३८ : संपादन आरक्षित जमिनीसंबंधी (एकर)
सारणी क्र. ५.३५: प्रकल्पबाधित कुटुंबाच्या सामाजिक व संस्थात्मक सहभागाविषयक विवेचन
आलेख क्र. ५.३९ : प्रकल्पबाधित कुटुंबाचा सामाजिक व संस्थात्मक सहभाग
सारणी क्र. ५.३६: प्रकल्पबाधितांकडील एकूण जमिन धारणेविषयीचे विवेचन
आलेख क्र. ५.४० : प्रकल्पबाधितांचे एकूण जमिनीविषयीचे विवरण (एकर)
सारणी क्र. ५.३७: प्रकल्पबाधनाव्यतिरिक्त प्रकल्पबाधितांकडील शिल्लक जमिनीचे विवरण
आलेख क्र. ५.४१ : प्रकल्पबाधित जमिन जावून शिल्लक राहिलेली जमिन (एकर)
सारणी क्र. ५.३८: प्रकल्प परिसरातील व्यापारी व शेतजमिनीचा वर्तमान बाजारभाव/किंमत
आलेख क्र. ५.४२ : प्रकल्प परिसरातील जमिनीचा वर्तमान बाजारभाव/किंमत
सारणी क्र. ५.३९: प्रकल्पबाधित खातेदारनिहाय बाधित जमिनीचे आकारमान
आलेख क्र. ५.४३ : प्रकल्पात किती जमिन बाधित झाली (एकर)
सारणी क्र. ५.४०: प्रकल्पबाधित कुटुंबाचे कर्ज उभारणी स्रोत व कारणे
आलेख क्र. ५.४४ : प्रकल्पबाधित कुटुंबाचे कर्जासंबंधीचे विवरण (स्रोत)
आलेख क्र. ५.४५ : प्रकल्पबाधित कुटुंबाचे कर्जासंबंधीचे विवरण (कारणे)
सारणी क्र. ५.४१: प्रकल्पबाधित कुटुंबांना इतर मार्गापासून मिळणारे उत्पन्न
आलेख क्र. ५.४६ : प्रकल्पबाधित कुटुंबांना इतर मार्गापासून मिळणारे उत्पन्न
परिशिष्ट:
सारणी क्र. ५.१: प्रकल्पबाधित कुटुंबांतील सदस्यांची संख्या
आलेख क्र. ५.१: प्रकल्पबाधित कुटुंबांतील सदस्यांची संख्या
सारणी क्र. ५.२: प्रकल्पबाधित कुटुंबांतील सदस्यांचे विवरण
आलेख क्र. ५.२: प्रकल्पबाधित कुटुंबांतील सदस्यांचे विवरण

सारणी क्र. ५.३: प्रकल्पबाधितांचे वयोगानानुसार कुटुंब सदस्यांचे विवरण
आलेख क्र. ५.३: प्रकल्पबाधितांचे वयोगानानुसार कुटुंब सदस्यांचे विवरण
सारणी क्र. ५.४: प्रकल्पबाधित कुटुंबातील बेरोजगार सदस्यांचे विवरण
आलेख क्र. ५.४: प्रकल्पबाधित कुटुंबातील बेरोजगार सदस्यांचे विवरण
प्रकरण: ६: निष्कर्ष, शिफारशी व उपशमन योजना
६.१: उपशमन योजना
संदर्भसूची
परिशिष्ट
सावंतवाडी शहर मंजूर सुधारित विकास आराखडा अंतर्गत बाह्य वळण रस्ता भूसंपादन प्रकल्पाचा सामाजिक परिणाम निर्धारण अहवाल: २०२१- कुटुंब प्रश्नावली

कार्यकारी सारांश (Executive Summary):

I) प्राक्कथन:

सावंतवाडी नगरपरिषद हद्दीतील २४ मीटर रुंद बाह्य वळण रस्ता कामासाठी जागा संपादन करणेकामी सावंतवाडी नगरपरिषद हद्दीत जमीन संपादन करणे आवश्यक आहे. सदर योजनेमुळे शहरामधील वाहतूक व्यवस्थेतील विस्कळीतपणा जाउन सुरळित होणार आहे. तसेच त्याचा लाभ सावंतवाडीमधील नागरिकांनाही होणार आहे. प्रस्तावित बाह्य वळण रस्त्यामुळे सावंतवाडी शहर वाहतूक शहरामध्ये न येता शहराच्या बाहेरून होईल. त्यांना वाहतूक करण्यासाठी शहरामधील रहदारीशी संपर्क होणार नाही. त्यामुळे वाहतुकीचे नियंत्रण होईल. याकामी सावंतवाडी शहराचा सुधारित विकास आराखडा मंजूर झालेला आहे.

सावंतवाडी बाह्य वळण रस्त्याचे काम अनेक वर्षे खंडित असल्यामुळे प्रकल्पव्ययात वृद्धी होवून एकूण खर्चातही वाढ झालेली आहे. प्रस्तुत प्रकल्प विलंबाचे महत्त्वाचे कारण म्हणजे भूमी अधिग्रहण व जमीन मोबदल्यासंबंधी निर्माण झालेली तेढ तसेच नगरपरिषद पातळीवरील दप्तर दिरंगाई होय. याच प्रमुख समस्येचा अभ्यास करण्यासाठी प्रस्तुत प्रकल्पाचा सामाजिक परिणाम निर्धारण अभ्यास हाती घेतला असून प्रस्तुत अभ्यास मुख्यत्वे खाली नमूद केलेल्या उद्दिष्टपूर्तीवर निर्भर आहे.

- प्रकल्पाचा सामाजिक व आर्थिक परिणाम अभ्यासणे.
- प्रकल्पबाधीत व लाभधारकांवरील संभाव्य आर्थिक व सामाजिक परिणामांची चिकित्सा करणे.
- प्रकल्पबाधीत व लाभधारकांवरील संभाव्य संधी व व्यय तसेच त्याग इत्यादी घटकांची चिकित्सा करणे.

- डिसेंबर २०१३ च्या भूमी अधिग्रहण, पुनर्वसन आणि पुनर्निवास कायद्यातर्गत अपेक्षित प्रकल्पबाधीतांच्या अधिग्रहित जमिनींच्या मोबदल्याविषयीची चिकित्सा करणे.
- प्रकल्पबाधीत जमिनीच्या बदल्यात जमीन देवू करणे शक्य आहे काय याविषयीची पडताळणी करणे व तसे शक्य नसल्यास योग्य तो मोबदला कसा देता येईल याचा विचार करणे.
- प्रकल्पबाधीतांवरील आर्थिक, सामाजिक व सांस्कृतिक परिणाम अभ्यासणे.
- भूमी अधिग्रहण व जमीन मोबदल्याविषयीचा आढावा घेणे.

वरील उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी प्राथमिक व द्वितीय स्त्रोतांद्वारे माहितीचे संकलन, पृथक्करण व विश्लेषण करून प्रस्तुत सापनि अहवाल तयार करण्यात आला आहे. सावंतवाडी नगरपरिषद हद्दीतील प्रकल्प प्रभावित कुटुंबाचा योग्य रचना केलेल्या मुलाखत अनुसूचीद्वारे अभ्यास केला आहे. प्रकल्पबाधीत जमीन किंवा इतर हानी झाल्यास प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्षपणे प्रकल्पबाधीत झालेल्या कुटुंबावर त्याचा परिणाम शोधण्यासाठी संबंधित कुटुंबाचे प्रश्नावली व स्थळभेट आणि चर्चेद्वारा सर्वेक्षण करण्यात आले.

प्रस्तुत अभ्यासाकरीता प्रकल्पबाधीत कुटुंबाची भूमी अभिलेख व क्षेत्रीय तपासणीवर आधारित अचूकपणे सत्याधारित प्राथमिक माहिती संकलित केली. प्रकल्पबाधीत क्षेत्रातील कुटुंबांचा सामाजिक-आर्थिक आणि सांस्कृतिक संदर्भ ओळखण्यासाठी अभ्यासगटाने प्रत्यक्ष क्षेत्रभेटीवर आधारित खुल्या वातावरणात समूह चर्चा घडवून आणल्या. क्षेत्रभेटीद्वारा संकलित माहितीवर आणि प्रकल्पग्रस्तांबरोबर अधिकची सल्लामसलत करून प्रकल्पाच्या सकारात्मक व नकारात्मक सामाजिक व आर्थिक परिणामांची व्याप्ती आणि तीव्रतेचे मूल्यांकन केले. अधिग्रहित जमिनीच्या मोबदल्याविषयी वास्तव आकलन व जाणकारी करून घेतली. तसेच सामाजिक प्रभाव

व्यवस्थापन योजनेत समाविष्ट करण्यासाठी उपाय सुचविण्याचा प्रयत्न केला आहे. प्रकल्पाचा सामाजिक व आर्थिक व्यय आणि लाभ तसेच जमीन गमावणाऱ्या कुटुंबाच्या उत्पन्न घटीचा धोका आणि अशा प्रस्तावित प्रकल्पबाधीत कुटुंबास आदर्श जमिन मोबदल्याविषयी उभयपक्षी स्वीकारार्ह योजना तयार करण्याचा प्रयत्न केला आहे. सावंतवाडी (नगरपरिषद) येथील प्रकल्पबाधीत कुटुंबासोबत प्रत्यक्षपणे चर्चा दिनांक १७/०२/२०२० ते ०८/०३/२०२१ दरम्यान अनेकवेळा आयोजित केलेल्या या बैठकांदरम्यान प्रकल्पबाधीत क्षेत्रातील सापनिचे (यानंतर सामाजिक परिणाम निर्धारण असे वाचावे) मुख्य निष्कर्ष तसेच अंतिम निष्कर्ष, अतिरिक्त माहिती आणि अंतिम सापनि अहवाल इत्यादी विषयावर विचार करण्याबाबत विचारविमर्श केला गेला. प्रकल्पबाधीत कुटुंबांबरोबरच्या चर्चेचा तपशील (छायाचित्रे इत्यादी बाबी) सदर अहवालात आवश्यक तेथे विश्लेषणासह सादर केला आहे.

II) औपचारिक वास्तव:

- सावंतवाडी नगरपरिषदेच्या हद्दीत अनुक्रमे भाजीबाजार/मटणबाजार, चोवीस मिटर रूंद रिंगरोड, उद्यान, रूंद वळण रस्ता आणि रस्ता रूंदीकरण असे एकूण पाच विकास प्रकल्प प्रस्तावित आहेत. शहराच्या सुधारित विकास आराखड्यात या सर्व प्रकल्पांचा समावेश असून त्या आराखड्यास मंजूरीही प्राप्त झाली आहे. प्रस्तुत सर्व विकास प्रकल्पकामी करावयाच्या भूमिअधिग्रहणाकरीता भूसंपादन, पुनर्वसन आणि पुरनिवास कायदा-२०१३ अन्वये करावयाच्या सामाजिक परिणाम निर्धारण अभ्यास अहवालाचे काम अर्थशास्त्र विभाग, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर कडे आले असल्याने प्रस्तुत सापनि अहवाल तयार केला आहे.
- प्रस्तुत सापनि अहवाल सावंतवाडी शहराच्या सुधारित मंजूर विकास आराखड्याच्या मौजे कोलगांव येथील २४ मिटर रूंद रिंगरोडसाठी (बाह्य

वळण) करावयाच्या भूसंपादनासाठीचा असून संबंधित विकासकामासाठीच्या भूसंपादनामुळे प्रकल्पबाधीत जमिन मालकांवर या प्रकल्पाचा कसा परिणाम संभवतो याविषयीचे भाष्य या अहवालात केले आहे.

- प्रस्तुत प्रकल्पासाठीचे एकूण भूसंपादन ३५८० चौरस मिटर इतके असून एकूण प्रकल्पबाधितांची संख्या चार इतकी आहे.
- सदरचा प्रस्ताव उपअधिक्षक, भूमि अभिलेख, सावंतवाडी यांचकडे दिनांक ०६/११/२०१७ रोजी संयुक्त मोजणीसाठी पाठविण्यात आलेला होता. त्यानुसार मो.र.नंबर ३४ दिनांक ०३/०२/२०१८ रोजी प्रस्तावाची संयुक्त मोजणी पूर्ण करण्यात आलेली होती.
- प्रस्तुत सापनि अहवाल प्रामुख्याने प्राथमिक माहितीवर आधारित असून त्याकामी सापनि अभ्यासगटाने अनेकदा प्रकल्पस्थळी भेटी देवून प्रकल्पबाधीत जमिन मालकांशी संवाद साधला आहे. तसेच सर्व जमिन मालकांस प्रकल्पनिहाय एकत्रित बोलावून सघन समूह चर्चांचे (FGDs) आयोजन करण्यात आले होते. तसेच उपविभागीय अधिकारी (SDM), सावंतवाडी यांच्या कार्यालयासही भेट देवून संबंधित विभागातील कर्मचाऱ्यांकडून सर्व पाचही (आणि प्रस्तुत) विकास प्रकल्पासंबंधित कागदपत्रे मिळविली. त्याचप्रमाणे सर्व प्रकल्पगंस्ताबरोबरच्या सघन समूह चर्चा (FGDs) व सुनावणीचे आयोजन सावंतवाडी नगरपरिषदेच्या सभागृहात करण्यात आले होते. यानंतरच्या टप्प्यात सर्व प्रकल्पग्रस्तांसाठी एक प्रश्नावली तयार करून प्रत्यक्ष प्रकल्पस्थळी जावून प्रकल्पग्रस्तांच्या मुलाखती घेवून प्रश्नावलीत माहिती संकलित केली असल्याने प्रस्तुत सापनि अहवाल सत्यतेवर आधारित प्राथमिक व द्वितीय माहितीवर बेतला आहे.
- प्रस्तुत प्रकल्प विलंबाचे महत्त्वाचे कारण म्हणजे भूमी अधिग्रहण व जमीन मोबदल्यासंबंधी निर्माण झालेली समस्या होय. तसेच नगरपरिषद पातळीवरील प्रशासकीय विलंबामुळेही काम रेंगाळले आहे.

प्रस्तुत सामाजिक परिणाम निर्धारण अहवाल खाली नमूद केलेल्या उद्दिष्टांवर आधारित आहे.

- प्रकल्पाचा सामाजिक व आर्थिक परिणाम अभ्यासणे.
- प्रकल्पबाधीत व लाभधारकांवरील संभाव्य आर्थिक व सामाजिक परिणामांची चिकित्सा करणे.
- प्रकल्पबाधीत व लाभधारकांवरील संभाव्य संधी व व्यय तसेच त्याग या घटकांची चिकित्सा करणे.
- डिसेंबर २०१३ च्या भूमी अधिग्रहण, पुनर्वसन आणि पुनर्निवास तसेच प्रकल्पबाधीतांच्या अधिग्रहित जमिनींच्या मोबदल्याविषयीची चिकित्सा करणे.
- प्रकल्पबाधीत जमिनीच्या बदल्यात जमीन देवू करणे शक्य आहे काय याविषयीची पडताळणी करणे. अर्थात जमिन देणे शक्य नसेल तर प्रकल्पबाधनाच्या बदल्यात कसे मूल्य निर्धारण व्हावे याचा विचार करणे.
- प्रकल्पबाधीतांवरील आर्थिक, सामाजिक व सांस्कृतिक परिणाम अभ्यासणे.
- भूमी अधिग्रहण व जमीन मोबदल्याविषयीचा आढावा घेणे.
 - प्रस्तुत अभ्यासाकरीता प्रकल्पबाधीत कुटुंबाची भूमी अभिलेख व क्षेत्रीय तपासणीवर आधारित अचूकपणे सत्याधारित प्राथमिक माहिती संकलित केली आहे. प्रकल्पबाधीत क्षेत्राचा, कुटुंबाचा सामाजिक-आर्थिक आणि सांस्कृतिक संदर्भ ओळखण्यासाठी अभ्यासगटाने प्रत्यक्ष क्षेत्रभेटीवर आधारित खुल्या वातावरणात समूह चर्चा घडवून आणल्या.

- सावंतवाडी नगरपरिषद हद्दीतील प्रकल्पबाधीत कुटुंबासोबत प्रत्यक्षपणे चर्चा दिनांक २३/०२/२०२१ व ०८/०३/२०२१ दरम्यान अनेकवेळा आयोजित करण्यात आल्या होत्या.
- अपेक्षित, सुयोग्य, सत्याधारित व पृथक्करणक्षम प्राथमिक व द्वितीय माहिती संकलनाकरीता अभ्यासगटासमोर निम्न उध्वृत केलेले प्रमुख प्रश्न होते;
 १. कुणाकडून कोणत्या घटकांविषयी माहिती संकलित करावी?
 २. अपेक्षित माहिती संकलन कसे साध्य करावे?
 ३. नेमकी कोणत्या प्रकारची माहिती संकलन करणे आवश्यक आहे?
 ४. संबंधित माहिती संकलन सुयोग्य व अचूकपणे कसे करता येईल?
 ५. संकलित माहितीच्या सहाय्याने अचूक प्रकल्प परिणाम कसे निश्चित केले जावू शकतात? किंवा तपासले जावू शकतात.
 ६. प्रलंबित प्रकल्पाचे अचूक परिणाम दर्शविणारी माहिती म्हणजे नेमकी कोणती माहिती व आकडेवारी असू शकेल?
 ७. संकलित माहितीचे पृथक्करण व विश्लेषण करण्याचा अचूक व सुयोग्य मार्ग अथवा पद्धती कोणत्या असू शकतात?
 ८. प्रकल्पबाधीतांबरोबरील संवादातून नेमके काय साध्य होवू शकेल?
 ९. संकलित माहिती व आकडेवारीतून निष्पन्न होणारे निष्कर्ष नेमके कोणत्या उद्दिष्टांची पूर्तता करू शकणारे असतील?इत्यादी
- चारही प्रकल्पबाधितांनी आपल्या प्रकल्पबाधित जमिनीचे नगरपरिषदेने अधिग्रहण करून प्रकल्पबाधन मोबदला तातडीने आदा करावा अशी खरेदी नोटीस नगरपरिषदेस दिली आहे.
- सर्व प्रकल्पबाधितांच्या प्रकल्पबाधनाव्यतिरिक्त उर्वरित जमिनीस रस्ता उपलब्ध असल्याने प्रस्तुत प्रश्न आपोआपच निकाली निघतो. म्हणजेच याकामी प्रकल्प

विभाग या नात्याने सावंतवाडी नगरपरिषदेवर काहीही अधिकची जबाबदारी येत नाही.

- प्रकल्पबाधित जमिनींचा पुनर्वसन मोबदला निश्चित करताना या सर्व झाडांचे प्रकार, वय, उत्पन्नक्षमतेनुसार मोजदाद करून बाजार किंमत ठरवून त्याप्रमाणे किंमत आदा करणे आवश्यक आहे.
- चारही प्रकल्पबाधितांनी प्रस्तावित प्रकल्पकामी आपली जमिन देवू करून सहकार्य केल्याचेच दिसून येते. अर्थात प्रकल्प विभाग म्हणजे सावंतवाडी नगरपरिषदेने लवकरात लवकर जमिन अधिग्रहित करून त्यांना योग्य मोबदला मिळावा याकरीता जमिन खरेदी नोटीसही दिली आहे. याचाच अर्थ असा की प्रस्तुत प्रकल्पबाधितांना आपली जमिन लवकरात लवकर अधिग्रहित करून त्याकामीचा मोबदला मिळावा ही त्यांची अपेक्षा आहे.
- इतर अनेक प्रकल्पांप्रमाणेच प्रस्तुत प्रकल्पाबाबतही हेच सत्य आहे की प्रकल्प विभागाकडून प्रकल्पबाधितांना कोणत्याही प्रकारची माहिती पुरविली जात नाही. अर्थात ही बाब कोणत्याही सार्वजनिक प्रकल्प अंमलबजावणीच्यादृष्टीने सकारात्मक नाही.
- एकाही प्रकल्पबाधिताने प्रस्तुत प्रकल्पास विरोध केला असे नमूद केले नाही. आणि म्हणूनच सावंतवाडी नगरपरिषदेकडून जमिनीचे तात्काळ अधिग्रहण करून त्यांना प्रकल्पबाधनाचा न्याय्य मोबदला मिळावा अशीच सर्व प्रकल्पबाधितांची इच्छा असल्याचे त्यांनी नमूद केले (सारणी क्र. ५.२९). सारणी क्र. ५.३० मधील आकडेवारीवरून असेच दिसून येते की सर्वच्या सर्व प्रकल्पबाधितांना आपल्या प्रकल्पबाधित जमिनीचा योग्य मोबदला मिळावा अशी अपेक्षा आहे.
- विकास प्रकल्पकामी जमिन अधिग्रहण करताना प्रकल्प विभागाकडून पुनर्वसनार्थ मूल्य निर्धारण करताना प्रचलित “रेडिकेनर” किंवा “प्रचलित बाजारभाव”

यापैकी जी किंमत जास्त असेल त्याच्या चारपट मूल्य आदा करणे अपेक्षित आहे. नव्हे तसे भूमि अधिग्रहण, पुनर्वसन व पुनर्निवास कायदा - २०१३ अन्वये बंधनकारक आहे. परंतु अद्याप आपल्या देशात भूमि/जमिन बाजार (डरपव चरीज़शीं) मात्र विकसित झालेल्या नसल्याने असे अपेक्षित मूल्य निर्धारण करताना अनेक अडचणी येतात. अर्थात शासनाकरीता/शासनमान्य जमिन बाजार किंमत म्हणजे नजिकच्या भूतकाळात प्रकल्प परिसरात झालेल्या खरेदी-विक्रीचा प्रति नग (णपळीं/ एकर/गुंठा) दर होय. अशी किंमत निर्धारित करताना खरेदी-विक्री दस्तऐवज किंवा स्टॅप पेपरवर नोंदलेली किंमत होय. परंतु असे करताना खरेदी व विक्रीदारास संबंधित नोंद किंमतीच्या प्रमाणास स्टॅप ड्युटी आदा करावी लागते. महाराष्ट्रात हे प्रमाण नोंद किंमतीच्या सहा टक्के आहे. विशेष म्हणजे सरकारी ‘रेडीरेकनर’ पेक्षा कोणत्याही जमिनीचा वास्तव बाजारभाव अधिकच असल्याचे दिसून येते. परंतु खरेदी विक्री व्यवहार करताना ‘‘स्टॅप ड्युटी’’ कमी असावी म्हणून सरकारी ‘रेडीरेकनर’ वर आधारित दस्तनोंदणी करून ‘‘स्टॅप ड्युटी’’ टाळण्याची प्रवृत्ती दिसून येते. त्यामुळे सरकारमान्य बाजार किंमतीस अशा खरेदी-विक्री व्यवहारपत्राचा आधार असल्यामुळे सरकारी बाजार किंमत व ‘रेडीरेकनर’ किंमत यात फारशी तफावत दिसून येत नाही. क्वचित प्रसंगी काही व्यवहार ‘रेडीरेकनर’ किंमतीपेक्षा अधिक किंमत नोंदवून त्या प्रमाणात स्टॅप ड्युटी आदा करण्याची तयारी दर्शविली जाते. परंतु असे व्यवहारही ‘रेडीरेकनर’ पेक्षा अधिक किंमतीस असले तरीही वास्तव व्यवहार किंमत व प्रचलित बाजार किंमतीपेक्षा कमी किंमतीचेच असतात व प्रत्यक्षपणे अधिक किंमत मोजली व घेतली जाते. त्यामुळे जमिन अधिग्रहण, पुनर्वसन व पुनर्निवास कायदा - २०१३ अन्वये जरी बाजार किंमतीस प्राधान्य असले तरीही जमिनीची वास्तव बाजार किंमत कागदोपत्री सिद्ध करणे कठिण बाब आहे. त्यामुळे प्रस्तुत प्रकल्पबाधितांच्या जमिनीच्या वास्तव बाजार

किंमतीचे आकलन होण्यासाठी सापनि अभ्यासगटाने प्रकल्प परिसरातील कृषी (प्रति एकर) व व्यापारी (प्रति गुंठा) जमिनींचा वास्तव बाजारभाव परिसरातील नागरिकांना विचारला असता आमच्या असे लक्षात आले की, प्रस्तुत प्रकल्प परिसरात शेतजमिन प्रति एकर व व्यापारी जमिन प्रति गुंठा बाजारभाव अनुक्रमे ५,२५,००० व २,८७,००० असा आहे. परंतु प्रस्तुत वळण रस्ता प्रकल्प नगरपरिषद हद्दीत येत असल्यामुळे प्रकल्प परिसरातील व्यापारी जमिनींची प्रचलित बाजार किंमत गृहित धरणे आवश्यक आहे. त्यामुळे प्रस्तुत प्रकल्पबाधितांना पुनर्वसनार्थ अधिग्रहित जमिन मूल्यांकन करताना कोणत्या किंमतीच्या चारपट मूल्य आदा करावे याकरीता व्यवस्थित धोरण निर्धारण करणे आवश्यक आहे. अर्थात याकरीता एकतर प्रकल्प परिसरात नजिकच्या भूतकाळात झालेले उच्च किंमतीचे व्यवहार गृहित धरून त्याच्या चारपट मूल्य आदा करण्याचे धोरण संयुक्तिक असले तरी संपूर्ण राज्याकरीता ग्रामीण व शहरी प्रकल्पांकरीता समान अधिग्रहित जमिन मूल्याचे धोरण अधिक उपयुक्त व अन्याय निवारण करणारे ठरेल.

- प्रकल्पोपरांत परिसरातील जमिनींचे मूल्य भांडवलीकरण (Value Capitalization) होवून भविष्यात प्रचंड किंमतवाढ अपेक्षित असल्यामुळे प्रस्तुत जमिनींचे पुनर्वसन मूल्यांकन करताना राज्य पातळीवर समान व न्यायाचे धोरण असणे आवश्यक आहे.

नवीन आर्थिक धोरणाच्या अंमलबजावणीनंतर देशात अनेक खाजगी व सार्वजनिक प्रकल्प हाती घेवून विकास प्रक्रिया गतीशील करण्याचे प्रयत्न करण्यात आले. त्याचा एकंदरीत परिणाम देशाच्या विकास/वृद्धी दारावर दिसून आला. परिणामे खुल्या व्यापार धोरणाच्या अंमलबजावणीच्या पहिल्या टप्प्यात औद्योगिक व एकंदरीतच समग्रलक्षी विकासदर झपाट्याने वाढला. या सर्व प्रक्रियांना गती देताना जे अनेक प्रकल्प हाती घेण्यात आले (उदा. विशेष आर्थिक क्षेत्रे, औद्योगिक महामंडळांचा विस्तार, बहुउद्देशीय

सिंचन/जलप्रकल्प, बहुपदरी महामार्ग, शहर व निवासी परिसर विस्तार....इत्यादी) अशा सर्व प्रकल्पांकरीता विविध राज्यांत हजारो हेक्टर शेतजमीनींचे संपादन करण्यात आले (प्रकरण: ०३ व ०४). परंतु जमीन संपादन करताना संबंधित शेतकऱ्यांच्या रोजगार पुनर्वसनाकडे दुर्लक्ष झाल्याने देशात आर्थिक दरी निर्माण होवून ती सतत वाढत असल्याचे गेल्या तीन दशकांच्या (३० वर्षे) काळात निष्पन्न झाले. परिणामे शेतकरीवर्गाने/जमिन मालक कधी संघटित तर अनेकदा असंघटित स्वरूपाचे लढे उभारले. प्रामुख्याने हे लढे आर्थिक व निवासी पुनर्वसन आणि भूसंपादन मोबदला इत्यादी संदर्भात असल्याचे दिसून येतात. महाराष्ट्रातील मुंबई-नागपूर समृद्धी महामार्ग व रत्नागिरी जिल्ह्यातील तीन लक्ष कोटी रुपये गुंतवणुकीच्या प्रलंबित तेलशुद्धीकरण प्रकल्पाविरोधात तेथील शेतकऱ्यांनी उभारलेले लढे याची ज्वलंत उदाहरणे आहेत. प्रस्तुत प्रकल्प विरोधामुळे महाराष्ट्र शासनाने भूसंपादन मोबदल्याविषयीचे बाजारमूल्याच्या चारपट मूल्य धोरण बदलून समृद्धी महामार्ग विस्थापित जमिन मालक शेतकऱ्यांना प्रती एकर किमान एक कोटी रुपये (१ कोटी) मोबदला देण्याची तयारी दर्शविली. नाणार तेलशुद्धीकरण प्रकल्पाबाबतही राज्य शासनाने असेच धोरण स्विकारण्याची तयारी दर्शविली असल्याचे दिसून आले. नाणार प्रकल्प मार्गी लावण्यासाठी राज्य शासनाने सामाजिक परिणाम निर्धारण अहवाल तयार करण्याचे काम गोखले राज्यशास्त्र व अर्थशास्त्र संस्था, पुणे यांचेकडे सोपविले होते.

- उपरोल्लेखित प्रकल्प अथवा प्रकल्पबाधित शेतजमिन मूल्यांकनाविषयी राज्य सरकारने घेतलेल्या भूमिकेकडे अंगुलीनिर्देश करता असे निष्पन्न होते की ज्या ठिकाणी प्रकल्पबाधित शेतकऱ्यांचा विरोध तीव्र आहे अशा ठिकाणी राज्य सरकार जमिन मूल्याचा पुनर्विचार करून शेतकऱ्यांचा विरोध होणार नाही अशा प्रकारचे मूल्य निर्धारण करते असे दिसून येते. या सर्व बाबींचा व प्रस्तुत अभ्यासगटाने प्रत्यक्ष क्षेत्रभेटीतून अवलोकन केलेल्या बाबींवरून प्रकल्पनिहाय मोबदला, जमिन मूल्यांकन, कमाल जमिन धोरण इत्यादी भिन्न असल्याचे स्पष्ट

होते. अर्थात असे प्रकल्पनिहाय भिन्न धोरण प्रकल्पबाधितांच्या दृष्टीने अन्यायकारक आहे.

परिणामे;

महाराष्ट्रातील रस्ते, महामार्ग, पायाभूत सुविधा अशा इतर भूसंपादन व जमिन मूल्यांकनाविषयीही राज्य सरकारने मुंबई-नागपूर समृद्धी महामार्गाप्रमाणे धोरण अंगिकारण्यास हरकत नसावी. तसेच असे जमिन मूल्यांकन धोरण सर्व प्रकल्प विभाग तथा खात्यात भूमिअधिग्रहणार्थ लागू करून प्रकल्पबाधित शेतकऱ्यांना त्यांच्या जमिनीचा मोबदला देण्यास हरकत नसावी. याच्या पुष्ट्यर्थ असा युक्तिवाद असू शकतो की स्वेच्छा पुनर्वसन घेणाऱ्या शेतकऱ्यांचे उदरनिर्वाह व रोजगाराचे साधन कायमस्वरूपी संपुष्टात येते. तसेच ज्या प्रकल्पबाधितांना प्रकल्पलाभक्षेत्रात पर्यायी जमिनी देवू केल्या जातात त्यांनाही अनेक समस्यांना सामोरे जावे लागते.

सारांशात;

मुंबई-नागपूर समृद्धी महामार्गाकरीता राज्य शासनाने अवलंबिलेल्या अथवा प्रस्तावित/प्रलंबित नाणार तेलशुद्धीकरण प्रकल्पाकरीता अवलंबू इच्छित असलेल्या प्रकल्पबाधित जमिन मूल्यांकनाचे “एक कोटी रुपये प्रती एकर” मूल्याचे धोरण राज्यातील इतर महामार्ग अथवा प्रस्तुत प्रकल्पासारखे बाह्यवळण रस्ते इत्यादींसाठी अवलंबणे प्रकल्पबाधितांच्यादृष्टीने न्यायाचे ठरेल. अर्थात शहरी जमिन भूसंपादन मोबदल्याविषयी जमिन मूल्य धोरण निश्चितपणे ग्रामीण जमिन मूल्य धोरणापेक्षा वेगळे व अधिक किंमतीचे असणे आवश्यक व न्यायाचे असेल. प्रकर्षाने नमूद करणे आवश्यक असलेली विशेष बाब म्हणजे भूसंपादन, पुनर्वसन आणि पुनर्निवास कायदा-२०१३ अन्वये प्रकल्पबाधित जमिन मालकांस जमिनीच्या बदल्यात जमिन देणे प्रस्तावित आहे. आणि जर अशी देययोग्य जमिन उपलब्ध नसेल तर बाजारभावाच्या चारपट रक्कम आदा करावयाची तरतूद आहे. परंतु भारतात जमिन बाजारपेठ (Land Market) किंवा तदसदृश्य

व्यवस्था अद्याप निर्माण होवू शकली नाही हे वास्तव मान्य करावे लागते. कारण जमिन बाजार किंमत म्हणजे प्रकल्पबाधन क्षेत्राच्या आसपास नजिकच्या भूतकाळात ज्या दराने जमिनीचे खरेदी-विक्री व्यवहार झाले आहेत तो दर होय. परंतु शहरी तसेच ग्रामीण कृषी जमिनीचे खरेदी-विक्रीचे व्यवहार होत असताना राज्य सरकारला स्टॅप ड्युटीच्या स्वरूपात नोंदणी शुल्क आदा करावे लागते. अशा नोंदणी शुल्काचे (स्टॅप ड्युटी) दर देशातील सर्व राज्यात प्रचंड प्रमाणात असल्याने संबंधित दर चुकविण्याकडे खरेदी व विक्रीदारांचा कल असतो. परिणामे प्रत्यक्ष व्यवहार दराने खरेदी-विक्रीचे दस्त नोंदविले जात नसून सरकारी दराने (रेडि रेकनर) दस्त नोंदणीचा मार्ग स्विकारला जातो. जमिनीचा सरकारी दर नेहमीच प्रत्यक्ष बाजारदरापेक्षा कमी असतो. परंतु बाजारदर मात्र कागदोपत्री नोंदीत येत नाही. आणि प्रत्यक्षपणे खरेदी-विक्रीचा नोंदणीकृत दर बाजारभावापेक्षा खूप कमी असतो. अर्थात बाजारभावाच्या चारपट मोबदला आदा करण्याचे धोरण त्यामुळे अपयशी अथवा फोल ठरते. त्यामुळे सापनि अभ्यासगटाने क्षेत्र पाहणी करताना संबंधित भागात जमिनीची प्रत्यक्ष बाजार किंमत किती आहे याचीही माहिती घेण्याचा प्रयत्न केला. तेव्हा असे लक्षात आले की जमिनीचा बाजारभाव रेडिरेकनरच्या दरापेक्षा खूपच अधिक आहे. परंतु नजिकच्या भूतकाळातील खरेदी-विक्री दस्तऐवजात मात्र याची नोंद होत नाही असेही निदर्शनास आले. पर्यायाने वास्तव बाजारभावाची कल्पना येणे कठीण बनते. म्हणून सापनि अभ्यासगट असे सूचित करतो की; समृद्धी महामार्ग किंवा प्रलंबित नाणार प्रकल्पकामी स्विकारलेले अधिग्रहण मूल्य धोरण राज्यातील इतर सर्व प्रकल्पांकरीता स्विकारल्यास राज्यातील सर्व विकास प्रकल्पकामी समान भूमि अधिग्रहण मूल्याचे धोरण आकारास येणे शक्य होईल.

प्रस्तुत सावंतवाडी बाह्य वळण रस्ता प्रकल्पाकरीता ते अवलंबिले तर ते राज्यातील विविध/सर्व प्रकारच्या प्रकल्पबाधितांकरीता समान पुनर्वसन मूल्याचे व न्याय्य आर्थिक पुनर्वसनाचे धोरण असेल. अन्यथा विविध प्रकल्पबाधीत जमिनींकरीता विविध मूल्य

धोरण प्रकल्पग्रस्तांच्या मनात भेदभावाची भावना निर्माण करणारे व पर्यायाने निम्न मूल्य प्रकल्पबाधितांकरीता अन्यायकारक ठरेल.

प्रकरण: १ प्रास्ताविक

प्रास्ताविक:

सावंतवाडी नगरपरिषदेच्या हद्दीत अनुक्रमे भाजीबाजार/मटणबाजार, चोवीस मिटर रूंद रिंगरोड, उद्यान, रूंद वळण रस्ता आणि रस्ता रूंदीकरण असे एकूण पाच विकास प्रकल्प प्रस्तावित आहेत. शहराच्या सुधारित विकास आराखड्यात या सर्व प्रकल्पांचा समावेश असून त्या आराखड्यास मंजूरीही प्राप्त झाली आहे. प्रस्तुत सर्व विकास प्रकल्पकामी करावयाच्या भूमिअधिग्रहणाकरीता भूसंपादन, पुनर्वसन आणि पुरनिवास कायदा-२०१३ अन्वये करावयाच्या सामाजिक परिणाम निर्धारण अभ्यास अहवालाचे काम अर्थशास्त्र विभाग, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर कडे आले असल्याने प्रस्तुत सापनि अहवाल तयार केला आहे. अर्थात उपरोल्लेखित सर्व पाच प्रकल्पांचे सापनि अभ्यास अहवाल प्रत्येकी स्वतंत्र तयार केले आहेत. त्यामुळे प्रस्तुत सापनि अहवाल सावंतवाडी शहराच्या सुधारित मंजूर विकास आराखड्याच्या मौजे कोलगांव येथील २४ मिटर रूंद रिंगरोडसाठी (बाह्य वळण) करावयाच्या भूसंपादनासाठीचा आहे. पर्यायाने प्रस्तुत अहवाल मंजूर २४ मिटर रिंगरोडसाठीचा असून संबंधित विकासकामासाठीच्या भूसंपादनामुळे प्रकल्पबाधीत जमिन मालकांवर या प्रकल्पाचा कसा परिणाम संभवतो याविषयीचे भाष्य या अहवालात केले आहे.

प्रस्तुत प्रकल्पासाठीचे एकूण भूसंपादन ३५८० चौरस मिटर इतके असून एकूण प्रकल्पबाधितांची संख्या चार इतकी आहे. मुख्याधिकारी, नगरपरिषद सावंतवाडी यांचेकडील सावंतवाडी शहराच्या सुधारित मंजूर विकास आराखड्याच्या मौजे कोलगांव म्युनिसिपल हद्द येथील आरक्षित खाजगी जमिन २४ मिटर रूंद रिंगरोडसाठी संपादन करणेबाबतचा भूसंपादन प्रस्ताव जिल्हाधिकारी, सिंधुदुर्ग यांचेकडून उपविभागीय अधिकारी, सावंतवाडी यांचेकडे आल्यानंतर तो अर्थशास्त्र विभागास प्राप्त झाला.

सदरचा प्रस्ताव उपअधिक्षक, भूमि अभिलेख, सावंतवाडी यांचकडे दिनांक ०६/११/२०१७ रोजी संयुक्त मोजणीसाठी पाठविण्यात आलेला होता. त्यानुसार मो.र.नंबर ३४ दिनांक ०३/०२/२०१८ रोजी प्रस्तावाची संयुक्त मोजणी पूर्ण करण्यात आलेली होती. भूसंपादन, पुनर्वसन व पुनरवसाहत कायदा-२०१३ प्रमाणे प्रत्येक सरकारी अथवा खाजगी विकास प्रकल्पकामी करावयाच्या भूमिसंपादनाच्या कार्यात पारदर्शकता असणे आवश्यक आहे. त्यामुळे प्रत्येक प्रकल्पाकामी करावयाच्या भूसंपादनाचे प्रकल्पबाधितांवरील परिणाम तपासणे आवश्यक असल्याने सापनि अहवाल बंधनकारक झाले आहे. त्यामुळे शिवाजी विद्यापीठाच्या अर्थशास्त्र विभागाची त्रयस्थ संस्था म्हणून राज्य शासनाने नेमणूक केली असल्याने अद्यापपर्यंत अर्थशास्त्र विभागाकडून अनेक विकास प्रकल्पकामी करावयाच्या जमिन संपादनावरील अभ्यासपूर्ण सापनि अहवाल तयार करण्यात येवून शासनाच्या संबंधित विभागांकडे सुपूर्द करण्यात आले आहेत. यातील काही सापनि अहवालांचा आधार प्रकल्पबाधित जमिनमालकांनी (शेतकरी) आपल्यावरील शासकिय पुनर्वसनार्थ अन्याय दूर करण्याकरीता उच्च न्यायालयात तक्रारी दाखल करण्याकरीताचा पुरावा म्हणूनही घेतला आहे याची विशेष नोंद घेणे आवश्यक आहे.

प्रस्तुत सापनि अहवाल प्रामुख्याने प्राथमिक माहितीवर आधारित असून त्याकामी सापनि अभ्यासगटाने अनेकदा प्रकल्पस्थळी भेटी देवून प्रकल्पबाधित जमिन मालकांशी संवाद साधला आहे. तसेच सर्व जमिन मालकांस प्रकल्पनिहाय एकत्रित बोलावून सघन समूह चर्चांचे (FGDs) आयोजन करण्यात आले होते. तसेच उपविभागीय अधिकारी (SDM), सावंतवाडी यांच्या कार्यालयासही भेट देवून संबंधित विभागातील कर्मचाऱ्यांकडून सर्व पाचही (आणि प्रस्तुत) विकास प्रकल्पासंबंधित कागदपत्रे मिळविली. त्याचप्रमाणे सर्व प्रकल्पगंस्ताबरोबरच्या सघन समूह चर्चा (FGDs) व सुनावणीचे आयोजन सावंतवाडी नगरपरिषदेच्या सभागृहात करण्यात आले होते. यानंतरच्या टप्प्यात सर्व प्रकल्पग्रस्तांसाठी एक प्रश्नावली तयार करून प्रत्यक्ष प्रकल्पस्थळी जावून

प्रकल्पग्रस्तांच्या मुलाखती घेवून प्रश्नावलीत माहिती संकलित केली असल्याने प्रस्तुत सापनि अहवाल सत्यतेवर आधारित प्राथमिक व द्वितीय माहितीवर बेतला आहे. प्रस्तुत प्रकल्प अभ्यासाकरीता सापनि अभ्यासगटाने सावंतवाडी प्रकल्पग्रस्त, नगरपरिषद व उपविभागीय कार्यालय आणि प्राथमिक माहिती संकलनकामी निम्नउर्ध्वत दिवशी भेटी दिल्या आहेत.

अ. क्र.	स्थळभेटीचा दिनांक
१	दिनांक १७-१८ फेब्रुवारी २०२०
२	दिनांक ३०/१२/२०२० ते ०३/०१/२०२१
३	दिनांक २३ ते २५ जानेवारी २०२१
४	दिनांक १९ ते २१ फेब्रुवारी २०२१
५	दिनांक २६ फेब्रुवारी ते ०१ मार्च २०२१
६	दिनांक ०३ मार्च ते ०८ मार्च २०२१

प्रकरण: २

माहिती संकलन व अभ्यास कार्यपद्धती

प्रास्ताविक:

प्रस्तुत अहवालाच्या प्रकरण क्रमांक एकमध्ये नमूद केल्याप्रमाणे सावंतवाडी नगरपरिषदेच्या सुधारित आराखड्यानुसारनगरपरिषद हद्दीत २४ मिटर रुंदीचा बाह्य वळण रस्ता बांधणे प्रस्तावित असून संबंधित बांधकाम गेली काही वर्षे प्रलंबित आहे. त्यामुळे प्रकल्पव्ययात वृद्धी होवून एकूण खर्चातही वाढ झालेली आहे. प्रस्तुत प्रकल्प विलंबाचे महत्त्वाचे कारण म्हणजे भूमी अधिग्रहण व जमीन मोबदल्यासंबंधी निर्माण झालेली समस्या होय. तसेच नगरपरिषद पातळीवरील प्रशासकीय विलंबामुळेही काम रेंगाळले आहे. याच प्रमुख समस्येचा अभ्यास करण्यासाठी प्रस्तुत प्रकल्पाचा सामाजिक परिणाम निर्धारण अभ्यास पूर्ण केला असून प्रस्तुत अभ्यास मुख्यत्वे खाली नमूद केलेल्या उद्दिष्टपूर्तीवर निर्भर आहे.

२.१ अभ्यासाची उद्दिष्टे:

प्रस्तुत सामाजिक परिणाम निर्धारण अहवाल खाली नमूद केलेल्या उद्दिष्टांवर आधारित आहे.

- प्रकल्पाचा सामाजिक व आर्थिक परिणाम अभ्यासणे.
- प्रकल्पबाधीत व लाभधारकांवरील संभाव्य आर्थिक व सामाजिक परिणामांची चिकित्सा करणे.
- प्रकल्पबाधीत व लाभधारकांवरील संभाव्य संधी व व्यय तसेच त्याग या घटकांची चिकित्सा करणे.
- डिसेंबर २०१३ च्या भूमी अधिग्रहण, पुनर्वसन आणि पुनरनिवास तसेच प्रकल्पबाधीतांच्या अधिग्रहित जमिनींच्या मोबदल्याविषयीची चिकित्सा करणे.
- प्रकल्पबाधीत जमिनीच्या बदल्यात जमीन देवू करणे शक्य आहे काय याविषयीची पडताळणी करणे. अर्थात जमिन देणे शक्य नसेल तर प्रकल्पबाधनाच्या बदल्यात कसे मूल्य निर्धारण व्हावे याचा विचार करणे.
- प्रकल्पबाधीतांवरील आर्थिक, सामाजिक व सांस्कृतिक परिणाम अभ्यासणे.
- भूमी अधिग्रहण व जमीन मोबदल्याविषयीचा आढावा घेणे.

२.२: अभ्यास पद्धती:

वरील उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी प्राथमिक व द्वितीय स्रोतांद्वारे माहितीचे संकलन, पृथक्करण व विश्लेषण करून प्रस्तुत सापनि अहवाल तयार करण्यात आला आहे.

सावंतवाडी नगरपरिषदेच्या प्रभावित कुटुंबाचा योग्य रचना केलेल्या मुलाखत अनुसूचीद्वारे अभ्यास केला. प्रकल्पबाधीत जमीन किंवा इतर हानी झाल्यास प्रत्यक्ष व

अप्रत्यक्षपणे प्रकल्पबाधीत झालेल्या कुटुंबावर त्याचा परिणाम शोधण्यासाठी संबंधित कुटुंबाचे प्रश्नावली व स्थळभेट आणि चर्चेद्वारा सर्वेक्षण करण्यात आले. त्यामुळे सापनि अहवाल सत्यतेच्या निकषांवर टिकून पुनर्वसनासाठी मार्गदर्शक ठरू शकतो.

२.३: अभ्यासाची पूर्वपिठीका:

प्रस्तुत अभ्यासाकरीता प्रकल्पबाधीत कुटुंबाची भूमी अभिलेख व क्षेत्रीय तपासणीवर

आधारित

अचूकपणे

सत्याधारित

प्राथमिक

माहिती संकलित

केली आहे.

प्रकल्पबाधीत

क्षेत्राचा, कुटुंबाचा सामाजिक-आर्थिक आणि सांस्कृतिक संदर्भ ओळखण्यासाठी अभ्यासगटाने प्रत्यक्ष क्षेत्रभेटीवर आधारित खुल्या वातावरणात समूह चर्चा घडवून आणल्या. क्षेत्रभेटीद्वारा संकलित माहितीवर आणि प्रकल्पग्रस्तांबरोबर अधिकची सल्लामसलत करून प्रकल्पाच्या सकारात्मक व नकारात्मक सामाजिक व आर्थिक परिणामांची व्याप्ती आणि तीव्रतेचे मूल्यांकन केले आहे. अधिग्रहित जमिनीच्या मोबदल्याविषयी सापनि अभ्यासगटाने वास्तव आकलन व जाणकारी करून घेतली. तसेच सामाजिक प्रभाव व्यवस्थापन योजनेत समाविष्ट करण्यासाठी उपाय सुचविण्याचा प्रयत्न केला आहे. प्रकल्पाचा सामाजिक व आर्थिक व्यय आणि लाभ तसेच जमीन गमावणाऱ्या कुटुंबाच्या

उत्पन्न घटीचा धोका आणि अशा प्रस्तावित प्रकल्पबाधीत कुटुंबास आदर्श जमीन मोबदल्याविषयी उभयपक्षी स्वीकारार्ह योजना तयार करण्याचा प्रयत्न केला आहे. सावंतवाडी नगरपरिषद हद्दीतील प्रकल्पबाधीत कुटुंबासोबत प्रत्यक्षपणे चर्चा दिनांक २३/०२/२०२१ व ०८/०३/२०२१ दरम्यान अनेकवेळा आयोजित करण्यात आल्या

होत्या. प्रस्तुत चर्चा सावंतवाडी नगरपरिषद सभागृह व प्रत्यक्ष स्थळभेटीचेवेळी करण्यात आल्या. तसेच प्रकल्पाबाबतची अधिक माहिती सावंतवाडी नगराध्यक्षांकडूनही जाणून घेण्याचा प्रयत्न केला. तसेच संपूर्ण शहर विकास आराखडा व प्रकल्प नकाशाचेही अवलोकन केले. या बैठकीत प्रकल्पबाधीत क्षेत्रातील सापनिचे (यानंतर सामाजिक परिणाम निर्धारण असे वाचावे) मुख्य निष्कर्ष तसेच अंतिम निष्कर्ष, अतिरिक्त माहिती आणि अंतिम सापनि अहवाल इत्यादी विषयावर विचार करण्याबाबत विचारविमर्श केला गेला. प्रकल्पबाधीत कुटुंबाबरोबरच्या चर्चेचा तपशील (व्हिडिओ, छायाचित्रे इत्यादी बाबी) सदर अहवालात (प्रस्तुत प्रकरणात) आवश्यक तेथे विश्लेषणासह सादर केले आहे. प्रामुख्याने छायाचित्रांचा समावेश प्रस्तुत प्रकरणात करण्यात आला आहे. कारण वाचकास प्रस्तुत प्रकरणातील माहिती संकलनाविषयीची जाणीव अधिक स्पष्टतेने होवू शकेल.

२.४: सामाजिक परिणाम अहवाल साधने आणि पद्धती:

२.४.१: सामाजिक परिणाम निर्धारण प्रक्रिया:

प्रस्तुत सामाजिक परिणाम निर्धारण अहवालात सावंतवाडी शहराला बाह्य वळसा घालून जाणाऱ्या २४ मिटर रुंद रस्त्याविषयीचा असून त्यामुळे प्रकल्पाबाबत अपेक्षित असलेला सकारात्मक व नकारात्मक बदल तसेच प्रकल्पाचा सामाजिक व आर्थिक परिणाम समजणे, मोजणे आणि त्याकरीता प्रकल्पबाधित व लाभधारकांशी संवाद साधने अत्यंत आवश्यक होते. सामाजिक व आर्थिक नुकसानीचे मोजमाप करण्यासाठी खालील अभ्यास पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला. अपेक्षित, सुयोग्य, सत्याधारित व पृथक्करणक्षम प्राथमिक व द्वितीय माहिती संकलनाकरीता अभ्यासगटासमोर निम्न उध्वृत केलेले प्रमुख प्रश्न होते;

१०. कुणाकडून कोणत्या घटकांविषयी माहिती संकलित करावी?

११. अपेक्षित माहिती संकलन कसे साध्य करावे?

१२. नेमकी कोणत्या प्रकारची माहिती संकलन करणे आवश्यक आहे?
१३. संबंधित माहिती संकलन सुयोग्य व अचूकपणे कसे करता येईल?
१४. संकलित माहितीच्या सहाय्याने अचूक प्रकल्प परिणाम कसे निश्चित केले जावू शकतात? किंवा तपासले जावू शकतात.
१५. प्रलंबित प्रकल्पाचे अचूक परिणाम दर्शविणारी माहिती म्हणजे नेमकी कोणती माहिती व आकडेवारी असू शकेल?
१६. संकलित माहितीचे पृथक्करण व विश्लेषण करण्याचा अचूक व सुयोग्य मार्ग अथवा पद्धती कोणत्या असू शकतात?
१७. प्रकल्पबाधीतांबरोबरील संवादातून नेमके काय साध्य होवू शकेल?
१८. संकलित माहिती व आकडेवारीतून निष्पन्न होणारे निष्कर्ष नेमके कोणत्या उद्दिष्टांची पूर्तता करू शकणारे असतील?इत्यादी

२.५: सापनि अभ्यास पद्धतीतील टप्पे:

प्रस्तुत अभ्यासगटाने सावंतवाडी शहरास वळसा घालून पुन्हा मुख्य रस्त्यास जोडणाऱ्या रस्त्याच्या प्रकल्पासाठी सामाजिक परिणाम मूल्यांकनाची योजना आखत असताना सर्वेक्षण मनुष्यबळ निवड आणि प्रशिक्षणामध्ये गुणवत्ता वेळ खर्च केला आहे. सुरुवातीस सर्वेक्षणाचा हेतू, मूल्यांकन एकक, उपलब्ध वेळ, पुढील कामाचे नियोजन आणि इतर संबंधित समस्यांबद्दल जाणून घेणे आवश्यक होते. तदनुषंगाने सापनि अभ्यासगटाने सावंतवाडी नगरपरिषद बांधकाम अभियंता तसेच सावंतवाडी उपविभागीय अधिकारी, इतर अधिकारी-कर्मचारी आणि महसूल व नगरपरिषद अधिकारी, सावंतवाडी नगरपरिषद नगरसेवक तसेच प्रकल्पबाधित जमिनमालक यांच्यासोबत चर्चा केली. अशी चर्चा केल्यानंतर लक्षात आले की संबंधित कायदे व नियमांनुसार सापनि

प्रक्रियेत मूलभूतपणे तीन घटकांचा समावेश करणे अत्यावश्यक आहे. ते तीन घटक पुढीलप्रमाणे;

१. प्रकल्पबाधीतांवर नकारात्मक परिणाम होऊ शकतात अशा सामाजिक-आर्थिक परिस्थितीचे सविस्तर मूल्यांकन करण्याची आवश्यकता.
२. दुर्बल घटक जसे की महिला, मुले व वयस्क यांचेवर होणारा परिणाम आणि प्रकल्पबाधीत व स्थावर विस्थापन जसे की घर, वृक्षसंपदा, निवारा, जैवनैसर्गिक घटक पशुपक्षी आणि वनसंपदेचे तथा वृक्षसंपदेचे स्खलन व नाश इत्यादी परिणामांचा सविस्तर अभ्यास. आणि.....
३. तदनुषंगिक किमान अनिष्ट परिणामांसाठी सुयोग्य आर्थिक नुकसान भरपाई विषयक विस्तृत योजना सुचविणे.

२.६: प्रकल्प प्रभाव क्षेत्राची पार्श्वभूमी:

प्रस्तुत सावंतवाडी शहराला वळसा घालून जाणारा रस्ता पुढे मुख्य रस्त्यास जोडणारा असून प्रस्तुत रस्त्यास सावंतवाडीतील चार जमिनमालकांची जमिन बाधित व पर्यायाने

संबंधित जमीन अधिग्रहित होणार आहे. परंतु संबंधित प्रकल्पबाधन क्षेत्रात लोकवस्ती मात्र अबाधित राहते. वास्तव स्थितीच्या अवलोकनासाठी प्रारंभिक क्षेत्रभेट

आयोजित केली आणि क्षेत्र सर्वेक्षण करून अभ्यासगटाने क्षेत्रे, झाडे, सामाजिक व

आर्थिक आणि सांस्कृतिक मूलभूत संरचना आणि लोकवस्तीच्या भौगोलिक मर्यादांची चांगल्या प्रकारे माहिती घेतली आहे.

२.६.१: बहुविध स्रोत माहिती संकलन:

यानंतरच्या टप्प्यात सापनि अभ्यासगटाने सावंतवाडी उपविभागीय अधिकारी कार्यालय व महसूल विभागाकडून आणि सावंतवाडी नगरपरिषद कार्यालयातून प्रस्तुत प्रकल्पासाठी अधिग्रहित करू इच्छित असलेल्या जमिनीची माहिती संकलित केली. एकत्रित केलेल्या आकडेवारीची पडताळणी करून प्रकल्पाशी निगडित आवश्यक त्या सर्व माहितीचा आढावा घेतला. प्रस्तुत सामाजिक परिणाम निर्धारण अहवाल तयार करण्यासाठी उपरोल्लेखित प्रकल्पबाधित जमिन मालकांची किती जमीन प्रकल्पबाधित होते व प्रस्तुत अधिग्रहित जमिनीच्या मोबदल्यात कशा प्रकारे सुयोग्य मोबदला देता येईल याकरीताचे अवलोकन करण्याचा प्रयत्न केला. तसेच लाभार्थी कुटुंबाचा प्राथमिक सांख्यिकीय आढावा घेतला. तसेच प्रस्तुत प्रकल्पबाधित कुटुंबाचे सामाजिक, आर्थिक व सांस्कृतिक आकलन करून घेवून कुटुंबाविषयी इतर सर्व बाबी जाणून घेतल्या. अन्य माहिती संकलन कामी दुय्यम स्रोत माहितीचा वापर करण्यात आला. तसेच प्रकल्पबाधित व प्रकल्प लाभधारक अशा दोन्ही प्रकारच्या मूलभूत सुविधांविषयीही सर्वेक्षण करून प्रकल्प, व्यय व लाभविषयक तसेच प्रकल्प आवश्यकतेचे आकलन करून घेण्याचा प्रयत्न केला.

२.६.२: प्रकल्पबाधित, प्रतिगामी-अवगामी भागधारक आणि नियंत्रण समूह:

सापनि अभ्यासगटाने उपरोल्लेखित प्रकल्पबाधित जमिन मालक आणि प्रतिगामी - अवगामी भागधारक इत्यादी घटकांकडून माहिती संकलित करण्यासाठी संरचित प्रश्नावली व मुक्तसंवाद, समूहसंवाद इत्यादी तंत्रांचा अवलंब केला. प्रकल्प प्रभावित कुटुंबाच्या सहभागाचा एक भाग म्हणून सघन समूहचर्चेच्या (FGDs) माध्यमातून

उपरोल्लेखित घटकांचा समावेश करण्यात आला. प्रस्तुत रस्ता सावंतवाडी शहरास वळसा घालून मार्गिक होवून पुढे मुख्य रस्त्यास जोडणाऱ्या या रस्त्याचे काम गेली काही वर्षे प्रलंबित आहे. प्रलंबनाची मुख्य कारणे प्रकल्पबाधित कुटुंबाकडून करावयाचे भूसंपादन आणि संपादित जमिनीचा मोबदला असेच मर्यादित असल्याचे आमच्या लक्षात आले. तसेच प्रकल्पबाधितांना विश्वासात घेवून त्यांच्या प्रकल्पबाधित जमिनीच्या मोबदल्यात योग्य मूल्य ठरविणे आवश्यक असल्याने प्रस्तुत रस्त्याकरीता आवश्यक जमिनीच्या मोबदल्याची व्यवस्था होण्याच्या दृष्टीने प्रश्नावली तयार करताना प्रश्नांची विचारपूर्वक योजना केली गेली. प्रकल्प गेली काही वर्षे अर्थात १९८९ पासून अपेक्षित असल्याने प्रकल्पबाधित व संभाव्य प्रकल्प लाभधारक अशा दोन्ही समूहांचे आर्थिक व सामाजिक नुकसान झाले आहे. त्यामुळे मुख्यत्वे प्रस्तुत प्रकल्पाचे संभाव्य लाभ तपासणे असे होते. तसेच डिसेंबर २०१३ च्या अधिग्रहण, पुनर्वसन व पुनर्निवास कायद्यान्वये प्रकल्पबाधितांना त्यांच्या अधिग्रहित जमिनीच्या मोबदल्यात सुयोग्य आर्थिक भरपाई देणेविषयी अभ्यासांती सूचना करणे गरजेचे असल्याने आम्ही प्रस्तुत अभ्यास काटेकोरपणे करण्याचा प्रयत्न केला आहे. संकलित करावयाची प्राथमिक माहिती अचूक, विश्वासाह, पृथक्करणक्षम व पर्याप्त असणे अत्यंत आवश्यक होते. तसेच प्राथमिक माहितीद्वारा प्रकल्पबाधित कुटुंबाचे एकूणच तुलनात्मक कृषी संबंधाचे (Agrarian Relations) किंवा व्यापारी जमिनीच्या संदर्भात मूल्य व भांडवली तोट्याचे आकलन होणेही आवश्यक होते. प्रत्यक्ष क्षेत्र पाहणी करताना असे निदर्शनास आले की, प्रस्तुत प्रकल्पबाधित एकूण चार कुटुंबे असून या कुटुंबांचा उदरनिर्वाह निवृत्तीवेतन, वेतन, व्यवसाय तसेच शेती उत्पन्नावर निर्भर आहे. पर्यायाने सापनि अभ्यासगटाने कुटुंबाचे सर्वेक्षण (Household Survey) करण्याचे निश्चित केले. म्हणजेच सर्वेक्षणादरम्यान प्रस्तुत कुटुंबांबरोबर विस्तृत चर्चा करून प्रश्नावलीच्या माध्यमातूनही या सर्व कुटुंबाचे सर्वेक्षण करण्यात आले. असे करताना आम्हास उपरोल्लेखित प्रकल्पबाधित कुटुंबातील सर्व व्यक्ती तसेच कुटुंबप्रमुखांस प्रत्यक्ष भेटणे शक्य झाले.

अशा प्रकारे प्रकल्पबाधीत कुटुंबाचे सर्वेक्षण पूर्ण होवू शकल्याने आम्ही त्यास जनगणना सर्वेक्षण असे संबोधले आहे. प्रस्तुत प्रकल्पबाधीत कुटुंबाचे सखोल सर्वेक्षण तर झालेच परंतु प्रस्तुत कुटुंबांची एकंदरीतच सामाजिक व आर्थिक स्थिती लक्षात आली. अशा प्रकारे प्रकल्पबाधीत कुटुंबाचे प्रस्तुत अभ्यास अहवालाकरीता प्रत्यक्षपणे घरी जावून सर्वेक्षणाचे काम पूर्ण केले आहे. प्रस्तुत सर्वेक्षणातून प्राप्त प्राथमिक माहितीचे पृथक्करण व विश्लेषण करून अहवालात आवश्यक त्या ठिकाणी सविस्तरपणे निष्कर्ष मांडले आहेत. (प्रकरण: ०५) प्राथमिक माहिती संकलन सर्वेक्षणात अधिकाधिकच नव्हे तर कुटुंबाच्या सर्वच माहितीचा समावेश करू शकल्याने प्रस्तुत अहवाल सत्यतेच्या महत्तम निकषांवर उतरणारा आहे असा युक्तिवाद सापनि अभ्यासगटामार्फत केला जावू शकतो.

२.६.३: विशेष समूह चर्चा (Focused Group Discussions):

प्रश्नावलीच्या माध्यमातून संकलित प्राथमिक माहितीव्यतिरिक्त दिनांक २३/०१/२०२१ ते ०८/०३/२०२१ दरम्यान सापनि अभ्यासगटाने प्रकल्पबाधीत कुटुंब व प्रकल्प लाभधारक लोकांची प्रत्यक्ष भेट घेवून प्रकल्पबाधीतांबरोबर विशेष समूह चर्चा (FGDs) घडवून आणल्या. यामुळे प्राथमिक सर्वेक्षणातून प्राप्त माहितीचे अधिक आकलन होण्यास मदत झाली. तसेच प्राथमिक माहिती अधोरेखितही होवू शकली. तसेच सर्वेक्षणप्राप्त प्राथमिक माहितीचे पृथक्करण व विश्लेषण अधिक अचूक पद्धतीने होवू शकले आणि विश्लेषणास वास्तवाचा आधार मिळू शकला. कारण सर्वेक्षण व चर्चेच्या काळात सापनि अभ्यासगटाने सावंतवाडीस्थित प्रकल्पलाभधारक व प्रकल्पबाधितांच्या भेटी घेवून प्रकल्पाचे लाभ तसेच प्रकल्प अधिग्रहित जमिनींची प्रत्यक्षपणे पाहणी करण्याचे काम पूर्ण केले. कारण डिसेंबर २०१३ च्या “अधिग्रहण, पुनर्वसन व पुनर्निवास” कायद्यान्वये प्रकल्पबाधीतांना त्यांच्या जमिनीच्या मोबदल्यात जमिन, वसाहत पुनर्वसन किंवा जमिन देणे शक्य नसेल तर जमिनीचा रेडीरेकनर दर किंवा बाजार किंमत यापैकी जे अधिक असेल त्याच्या चारपट मोबदला देय आहे.

क्षेत्रभेटी, नगरपरिषद कार्यालयातील बैठकींव्यतिरिक्त सदर कुटुंबप्रमुखांबरोबर शिवाजी विद्यापीठाच्या अर्थशास्त्र विभागप्रमुख तथा सापनि अभ्यासगट प्रमुखांच्या कार्यालयातही बैठक आयोजित केली होती. या बैठकीतूनही प्रस्तुत प्रकल्पाविषयी अनेक महत्त्वपूर्ण घटकांचे आकलन होवू शकले.

प्रकरण: ३

रस्ते, महामार्ग, पायाभूत सुविधा व भूसंपादन विषयक विवेचन

प्रास्ताविक:

पूर्वीच्या काळी भारतीय ग्रामीण समाजात शहरी निवासविषयी फारशी आस्था नव्हती. भारतातील शहरीकरणाचा विस्तार, विकास व लोकांची शहरीकरणाविषयीची ओढ हा गेल्या आठ दशकात विकास पावलेला दृष्टिकोन आहे (Janaki Nair; 2015)^१. यामुळेच सिंगापूरला आशियाची पहिली आधुनिक शहरी संस्कृती संबोधले गेले. शहरीकरणाच्या विस्तार व विकासाने लोकांच्या आधुनिक आशाआकाक्षांना एक प्रकारे वृद्धिंगत करण्याच्या कामी भूमिका बजावली (Burte; 2014, Dutton; 2015)^{२,३}. अलिकडच्या काळात शहरीकरणाबरोबर ज्या पायाभूत सुविधांच्या विस्ताराची निकड भासू लागली त्या प्रमाणात गुंतवणूकही वाढत गेली. जुन्या लहान अथवा मध्यम शहरांचे रूपांतर मोठ्या महानगरात होवू लागले. याचे मुख्य कारण म्हणजे बदलत्या आर्थिक विकासाच्या गतीमुळे शहरी भागात रोजगाराच्या संधी निर्माण झाल्या. पर्यायाने मोठ्या प्रमाणात ग्रामीण-शहरी स्थलांतर झाल्यामुळे शहरांच्या आजूबाजूच्या उपनगरांची निर्मिती आणि त्याबरोबरच झालेल्या औद्योगिक व सेवाक्षेत्राच्या विस्तारामुळे दळणवळणाच्या साधनांचा प्रचंड विस्तार होवू लागला. पर्यायाने पायाभूत सुविधांची एकंदरीत व्याख्याच

¹Janaki Nair (2015), *Indian Urbanism and the Terrain of the Law, Economic and Political Weekly*, September 5, 2015, pp. 54-63.

²Burte, Himanshu (2014), *The Smart City card, Economic and Political Weekly*, Vol. XXXXI, No. XXXXVI, pp. 23-25.

³Dutta, Ayona (2015), *New Urban Utopias of Post-Colonial India, Entrepreneurial Urbanization in Dholera Smart City, Gujarat, Dialogues in Geography*, Vol. V(I), pp.03-22.

बदलून गेली. वेगवान दळणवळणाची निकड भासल्यामुळे वाहतूकीची साधने जशी विकसित होत गेली तसे रस्ते आणि इतर प्रकारच्या वाहतूकीचे व दळणवळणाचे जाळेही विस्तारत गेले. या सर्व पार्श्वभूमीतून रस्ते, महामार्ग, रेल्वे व विमानतळांसाठी प्रचंड मोठ्या प्रमाणात जमिनीची आवश्यकता भासू लागली. यातूनच कधी नव्हे ते शेकडो हजारो कोटी रुपये खर्चाचे महामार्ग, रेल्वेमार्ग व विमानतळे निर्माण करण्याच्या विचारांना मूर्त रूप प्राप्त होवू लागले. या कामांच्या पूर्ततेकरीता भांडवल व जमिनीचा प्रश्न महत्त्वाचा वाटला आणि यातूनच जमिनीला आधुनिक काळात भांडवलाचे स्वरूप प्राप्त झाले (Dhanmanjiri Sathe; 2015)^४.

आर्थिक उदारीकरणाच्या काळात विकासासाठी चक्रे वेगाने फिरू लागली तशी भांडवल गुंतवणूक आणि त्याकरीता भूमी अधिग्रहणाची प्रक्रियाही वेगाने सुरू झाली. भारतात जमीन अधिग्रहणाचे प्रमुख तीन टप्पे पडतात. पहिला टप्पा ब्रिटिशकालीन भारतात जे विविध प्रकल्प सुरू झाले त्यावेळचे भूमी अधिग्रहण महत्त्वाचे ठरते. यामध्ये प्रामुख्याने धरणे व नवशहरांचा समावेश करावा लागेल. परंतु जमीन अधिग्रहणाच्या प्रत्येक टप्प्यावर शेतकऱ्यांना दोष देण्याची विकृत प्रवृत्ती दिसून आली. असा आरोप झाला की शेतकरी विकास प्रक्रियेत सहभागी होवू इच्छित नाहीत व पर्यायाने दारिद्र्यात राहतात (Hatekar; 2003)^५. भारतात जमीन अधिग्रहणाचा दुसरा टप्पा म्हणून संबोधले जाते तो म्हणजे हरितक्रांतीचा. या काळात मोठमोठ्या सिंचन प्रकल्पांकरीता प्रचंड प्रमाणात जमिनीचे अधिग्रहण झाले. तसेच भारतीय शेतकऱ्यांनी याकरीता आपल्या जमिनी देवून हा आरोपही चुकीचा आहे हे सिद्ध केले (Subramaniam, C; 1979)^६. कारण प्रत्येक

⁴Dhanmanjiri Sathe (2016), *Land Acquisition: Need for a Shift in Discourse, Economic and Political Weekly, December 17, 2016, Vol. LI, No. XXXXXI, pp. 52-58.*

⁵Hatekar, N. (2003), *Farmers and Markets in Pre-Colonial Deccan: The Plausibility of Economic Growth in Traditional Society, Past and Present, No. 178, pp. 116-147.*

⁶Subramaniam, C. (1979), *The New Strategy in Indian Agriculture: The First Decade and After, New Delhi, Vikas Publishing House.*

प्रकल्पाकरीता शेतकऱ्यांनी आपल्या जमिनी देवू केल्या किंवा तसे करणे त्यांना भाग पडले. यानंतरचा जमीन अधिग्रहणाचा प्रमुख टप्पा म्हणजे १९९१ च्या आर्थिक उदारीकरणानंतरचा कालखंड होय. उदारीकरणोपरांत गेल्या तीन दशकांच्या काळात जमीन अधिग्रहणाचे स्वरूप व आवश्यकता यात प्रचंड बदल व वाढ झाल्याचे दिसून येते. या काळात वेगाने वाढणारे शहरीकरण, उपनगरांचा विसतार व रोजगार संधींचे शहरीकरण पर्यायाने ग्रामीण-शहरी स्थलांतर या सर्व घटकांतून निर्माण झाली ती म्हणजे पायाभूत व दळणवळणाच्या क्षेत्रात प्रचंड गुंतवणूक व जमीन अधिग्रहणाची आवश्यकता होय. परंतु या काळात मात्र अगोदरच्या दोन टप्प्यांवरील जमीन अधिग्रहणाप्रमाणे अत्यल्प मोबदला अथवा काही प्रमाणात सक्तीने जमीन अधिग्रहणाची प्रक्रिया राबविणे शक्य होणार नाही हे सरकार व ज्या खाजगी क्षेत्राच्या वतीने सरकार हे काम करत असे अशा खाजगी क्षेत्राचीही खात्री पटली (DhanmanjiriSathe; 2016)^७. याची प्रचिती खाजगी औद्योगिक क्षेत्र व लोकनियुक्त लोकशाही सरकारलाही आली. या काळात जमीन अधिग्रहणावरून भारत तसेच इतर आशियायी देश व आफ्रिकी देशांतही अनेक तंटे उद्भवले (Cao et.al. 2008, FAO; 2009)^{८,९}. भारतातील प्रमुख उदाहरणात पश्चिम बंगालमधील नंदिग्राम, सिंगूर (Maitreesh Ghatak et.al.; 2010)^{१०} आणि महाराष्ट्रातील नवी मुंबईचा महा मुंबई विशेष आर्थिक क्षेत्र व गोवा विशेष आर्थिक क्षेत्र

⁷Dhanmanjiri Sathe (2016), *Land Acquisition: Need for a Shift in Discourse*, *Economic and Political Weekly*, December 17, 2016, Vol. LI, No. XXXXXI, pp. 52-58.

⁸Cao, Guangzhong, Changchun Feng, Ran Tao (2008), *Local Land Finance in China's Urban Expansion: Challenges and Solutions*, *China and World Economy*, 16(2), 19-30.

⁹FAO (2009), *Land Grab and Development Opportunities? Agricultural Investments and International land Deals in Africa*, FAO-IFAD Report.

¹⁰Ghatak, Maitreesh and Parikshit Ghosh (2011), *The Land Acquisition Bill: A Critique and a Proposal*, *Economic and Political Weekly*, October 8, 2011, Vol. XLVI, No. XXXXI.

(Dhanmanjiri Sathe; 2016)^{११} इत्यादींचा समावेश करावा लागेल. नंदिग्राम सिंगूर जमीन अधिग्रहण प्रकरणामुळे तर पश्चिम बंगालचे मार्क्सवादी कम्युनिस्ट पक्षाचे तीस वर्षांचे सरकार त्यानंतरच्या सार्वजनिक निवडणुकीत पडले. नागरीकरण, रस्ते, महामार्ग, उपनगरे व औद्योगिकीकरणाकरीता आर्थिक उदारीकरणानंतर जी मोठी जमीन अधिग्रहणे घडून आली त्यास उत्तरप्रदेशमधील नोयडा, कर्नाटकातील म्हैसूर-बेंगलोर कॉरीडॉर, महाराष्ट्रातील अनेक विमानतळे, तामिळनाडूमधील मद्रास शहरातील आडियारचे विशेष आर्थिक क्षेत्र इत्यादींचा उल्लेख करता येवू शकतो. तुलनात्मक विचार केला तर आंध्रप्रदेश, हरियाणा, कर्नाटक, तामिळनाडू व गुजरात इत्यादी राज्यात जमीन अधिग्रहणास शेतकऱ्यांचा फारसा विरोध झाला नाही असे दिसून येते (Jenkin, Kennedy and Mukhopadhyay; 2014)^{१२}. परंतु ओरीसा, पश्चिम बंगाल इत्यादी राज्यांत मात्र जमीन अधिग्रहण ही निश्चितच सोपी बाब नाही असे परिस्थितीजन्यतेवरून सिद्ध झाले आहे. शेतकऱ्यांचा जमीन अधिग्रहणास विरोध आहे असे अगदी सर्वदूर सत्य मानने निश्चितच चुकीचे आहे. कारण शेतकरी जर त्यांच्या जमिनीचा योग्य मोबदला मिळणार असेल व त्यांचे योग्य पुनर्वसन होणार असेल तर प्रकल्पाकरीता निश्चितपणे जमीन देण्यास तयार असतात. अर्थात राष्ट्रीय नमुना पाहणी (NSSO; 2005)^{१३} २००५ च्या अहवालानुसार एकूण ४० टक्के शेतकऱ्यांना शेती व्यवसाय नकोसा झालेला आहेच. या प्रमाणात नंतरच्या काळात वाढसुद्धा झाली असणार (DhanmanjiriSathe; 2016)^{१४}. याचे प्रमुख कारण कृषी क्षेत्रावरील संकटात सापडते. अशावेळी शेतकऱ्यांना

¹¹Dhanmanjiri Sathe (2016), *Land Acquisition: Need for a Shift in Discourse, Economic and Political Weekly, December 17, 2016, Vol. LI, No. XXXXXI, pp. 52-58.*

¹²Jenkins, R. L. Kennedy and Mukhopadhyay (Eds) (2014), *Power, Policy and Protest: The Politics of India's Special Economic Zones*, New Delhi, Oxford University Press.

¹³ Govt of India (2005), National Sample Survey Organization, New Delhi

¹⁴Dhanmanjiri Sathe (2016), *Land Acquisition: Need for a Shift in Discourse, Economic and Political Weekly, December 17, 2016, Vol. LI, No. XXXXXI, pp. 52-58.*

जर जमिनीच्या मोबदल्यात योग्य रक्कम अथवा पर्यायी जमीन आणि रोजगाराच्या संधी निर्माण करून दिल्या तर ते निश्चितपणे आपली शेतजमीन देण्यास तयार होतात असेही दिसून आले आहे. अर्थात चीन व मेक्सिको सरकारांनी गेल्या दोन दशकात ज्याप्रमाणे सात कोटी शेतकऱ्यांना आपल्या जमिनींचा सक्तीने त्याग करणे भाग पाडले अशा प्रकारचे औद्योगिकीकरण व आर्थिक विकासाचे प्रमेय भारतात राबवणे शक्य नाही. आंध्र प्रदेशच्या तेलंगणा व आंध्र प्रदेश अशा विभाजनानंतर अमरावती या ठिकाणच्या जमिनी आंध्र प्रदेशची नवीन राजधानी निर्माण करण्यासाठी सरकारने अधिग्रहित केल्या. अधिग्रहित जमिनींच्या मोबदल्याव्यतिरिक्त ३० टक्के विकसित जमीन मूळ मालकांना परत देण्याचे धोरण अवलंबिले. तसेच प्रती एकर जमिनीकरीता दरवर्षी रुपये पन्नास हजार असे दहा वर्षाकरीता देवू केले की त्यामुळे अधिग्रहण मोबदल्याव्यतिरिक्त शेतकऱ्यांचे अधिग्रहित जमिनीतून मिळणारे उत्पन्नही सुरू राहू शकेल. कोणत्याही प्रकल्पाकरीता जमीन अधिग्रहणास शेतकऱ्यांचा जो विरोध असतो त्याचे प्रमुख कारण म्हणजे नवीन प्रकल्पातील एकूण भांडवली गुंतवणूकीत न्यूनतम जमिनीचे मूल्य (सन २००४ मध्ये केवळ १.८ टक्के एवढेच होते. सन २००८ मध्ये त्यात वाढ होवून २.९ टक्के इतके झाले) (Kakani R. K., T. L. Ranga Ran and Tigga and Nutan Singh; 2008)^{१५}. अशा प्रकारच्या न्यून मूल्य धोरणामुळे शेतकऱ्यांचा जमिन अधिग्रहणास विरोध असतो हे प्रामुख्याने समजून घेणे आवश्यक आहे. जमीन अधिग्रहणास शेतकऱ्यांचा विरोध असण्याचे आणखी महत्त्वाचे कारण म्हणजे संबंधित व त्या आजूबाजूच्या जमिनींचे प्रकल्पोपरांत होणारे मूल्य भांडवलीकरण होय (Value Capitalization). कारण जमीन अधिग्रहण करताना जरी संबंधित जमिनीची किंमत कमी असली तरी प्रकल्पपूर्तीनंतर त्या जमिनीच्या व आजूबाजूच्या जमिनींच्या किंमती

¹⁵Kakani, R. K., T. L. Ranga Ran and Tigga and Nutan Singh (2008), *Insights into Land Acquisition Experiences of Private Business in India*, Working Paper 08-11, Jamshedpur, XLRI School of Business and Human Resources.

अनेकपट वाढतात. आणि अशा जमीन मूल्य भांडवलीकरणाचा फायदा मूळ जमीन मालकास मात्र होत नाही.

३.१: महामार्ग प्रकल्प कामी प्रसंगी अतिरिक्त जमीन अधिग्रहण:

अनेक रस्ते किंवा महामार्गांची लांबी शेकडो किलोमिटर व रुंदीही प्रचंड असते. पर्यायाने हजारो एकर जमिनीची आवश्यकता भासते. कारण असे महामार्ग अनेक जिल्हे अथवा प्रसंगी विविध राज्यांना जोडणारे तसेच अनेक पदरी वाहतुकीची क्षमता असणारे असतात. देशातील याची प्रमुख उदाहरणे म्हणजे कर्नाटकातील म्हैसूर-बेंगलोर कॉरीडॉर, महाराष्ट्रातील पुणे-मुंबई एक्सप्रेस महामार्ग, मुंबई-नागपूर समृद्धी महामार्ग इत्यादी आहेत. विशेष म्हणजे अशा महामार्ग प्रकल्पांकरीता अधिग्रहित करावयाच्या जमिनीत नवशहरे, उपनगरे व इतर सुविधांकरीताच्या जमीन अधिग्रहणाचाही समावेश केला जातो. उदाहरणार्थ मुंबई-नागपूरला जोडणारा समृद्धी महामार्ग एकूण ७०० किलोमिटर लांबीचा असून त्याकरीता लागणारी एकूण जमिनीची आवश्यकता ८४०० हेक्टर इतकी आहे (१२००० एकर). तर महामार्गालगत विकसित करावयाच्या सोयीसुविधा व पायाभूत सुविधांकरीता अधिक १६०० हेक्टर (४००० एकर) इतकी जमीन अधिग्रहित केली जाणार आहे. म्हणजेच प्रस्तुत प्रकल्पाची एकूण जमीन आवश्यकता दहा हजार हेक्टर म्हणजे पंचवीस हजार एकर इतकी प्रचंड आहे. अशा प्रचंड आवश्यकतेमुळे प्रकल्पपूर्तीस विलंब होवून मूळचा प्रकल्पव्यय ४६,००० कोटी रुपये वरून ५६,००० कोटी रुपये इतका वाढला आहे. कर्नाटकातील म्हैसूर-बेंगलोर कॉरीडॉरसाठीही एकूण ६९९९ हेक्टर (१७४९७.५ एकर) इतक्या जमिनीची आवश्यकता होती. परंतु रस्ता बांधकामाव्यतिरिक्त इतर सुविधा निर्माण करण्याचेही नियोजन केले गेले व एकूण जमिनीची आवश्यकता वाढली (Janaki Nair; 2015)^{१६}. अशा प्रकारच्या अतिरिक्त अधिग्रहणास शेतकऱ्यांचा विरोध असतो. कारण या अतिरिक्त सोयीसुविधा व नवीन शहरीकरणाचा

¹⁶ Janaki Nair (2015), *India Urbanization and the Terrain of the Law, Economic and Political Weekly*, September 5, 2015, PP. 54-63.

व्यापारी लाभ मात्र प्रकल्पबाधीत शेतकऱ्यांना मिळत नाही. तसेच उपरोल्लेख केल्याप्रमाणे प्रकल्पोपरांत जमीन मूल्य भांडवलीकरणाच्या लाभापासूनही मूळ प्रकल्पबाधीत जमीन मालक वंचित राहतात. याकामी नव आंध्रप्रदेशचे अमरावती येथील राजधानी प्रमेय अधिक आवश्वासक व आदर्श ठरते.

३.२: सरकारकरीता धडा:

स्वातंत्र्यपूर्व ब्रिटिशकालीन अथवा स्वातंत्र्योत्तर पहिल्या टप्प्यात झालेल्या जमीन अधिग्रहणाप्रमाणे अत्यल्प किंमतीस जमीन अधिग्रहण करून प्रकल्पपूर्ती करणे शक्य राहिले नाही. किंबहुना काही प्रमाणात सक्ती करून भूमी अधिग्रहण केले तर लोकशाही राज्यव्यवस्थेत पश्चिम बंगालप्रमाणे तीस वर्षे सत्तेवर असलेले सरकारही निवडणुकीत हार खावून सत्ताच्युत होवू शकते. परिणामे संबंधित राज्य सरकार व राजकीय पक्ष जमीन दलाल ठरण्याची शक्यता असते. म्हणूनच लोकशाही शासन व्यवस्थेत कोणत्याच राजकीय पक्षाला असे सक्तीचे अधिग्रहण धोरण अवलंबिणे शक्य नाही. किंबहुना गुजरातप्रमाणे शेतकऱ्यांकडून अधिक किंमतीस जमिनी अधिग्रहित करून उद्योजकांना कमी किंमतीत देवू करणे व झालेला तोटा राजकोषीय तरतुदीतून भरून काढण्याचेही धोरण काहीवेळा अवलंबिले जाते. यामुळे सर्वच राजकीय पक्ष व राज्य अथवा केंद्र सरकारांना आपण शेतकऱ्यांच्या बाजूचे आहोत हे सिद्ध करण्याची आवश्यकता निर्माण झाली. यातूनच २०१३ चा नवीन जमीन अधिग्रहण, पुनर्वसन व पुनर्निवास कायद्याचा उदय झाला. या कायद्याला तेंव्हा विरोधी पक्षात असलेल्या सर्व पक्षांनीही पाठिंबा दिला होता. नंतर मात्र २०१४ मध्ये नवीन सरकारने कायदा बदलण्याचा प्रयत्न केला. परंतु ते शक्य झाले नाही. लोकसभेत पाठिंबा मिळू शकला नाही. पर्यायाने नोव्हेंबर २०१५ मध्ये बिहार विधानसभेची निवडणूक आल्याने केंद्र सरकारने ऑगस्ट २०१५ मध्ये आपला स्वतःचा अध्यादेश नैसर्गिकरित्या मृत होवून देण्याचे धोरण अंगिकारले.

एकंदरीत काय तर जमीन दलाल अशी भूमिका घेवून विकास धोरण राबविणे शक्य नाही. शेतकरी आपली जमीन प्रकल्पकामी देण्यास तयारही असतात. परंतु त्यांना योग्य तो मोबदला व रोजगाराच्या संधी देवून विकास प्रक्रियेत भागीदार करून घेणे आवश्यक आहे. आर्थिक सुधारणोपरांत तीन दशकांच्या काळात असे अनेक अनुभव आले. जमीन अधिग्रहण हा विकास प्रक्रियेतील एक महत्त्वाचा घटक समोर आला. यातूनच २०१३ च्या नवीन अधिग्रहण कायद्याचा उदय झाला.

३.३: न्याय्य विस्थापन आणि पुनर्वसनाच्या दिशेने:

बहुउद्देशीय नदी प्रकल्प, विशेष आर्थिक क्षेत्रे, उपनगरे, रस्ते व महामार्ग, मेट्रो रेल्वे इत्यादीकरीता मोठ्या प्रमाणात जमिनीची व पर्यायाने अधिग्रहणाची आवश्यकता भासते. त्यामुळे विस्थापन व पुनर्वसनाचे नियोजन ही एक मोठी समस्या बनली आहे. भूमी अधिग्रहणात फक्त शेतकऱ्यांच्या खाजगी मालकीच्या जमिनीचाच समावेश नसतो तर केंद्र व राज्य सरकारच्या विविध विभागांच्याही जमिनींचे कित्येकदा अधिग्रहण करावे लागते. त्याकरीता प्रत्येक विभागाची उद्दिष्टे व जबाबदाऱ्या भिन्न असल्यामुळे एक विभाग दुसऱ्या विभागास प्रकल्पपूर्तीकामी आवश्यक भूमी अधिग्रहणाकरीता सहकार्य करेलच असे नाही. वन विभागाचे उदाहरण याबाबतीत महत्त्वाचे ठरते. इतर सरकारी विभागांच्या प्रकल्पपूर्तीकरीता जर वन विभागाची जमीन अधिग्रहित करावी लागणार असेल तर त्या बदल्यात इतर ठिकाणची म्हणजे प्रकल्प विभागाच्या अथवा राज्य सरकारच्या ताब्यातील वन जमिनीच वन विभागाला पर्याय म्हणून देवू कराव्या लागतात. स्वातंत्र्यापूर्वी ब्रिटिश व स्वातंत्र्यानंतर भारत सरकारने जलसिंचन, औद्योगिकीकरण, शहरीकरण, संरक्षण विभाग, रेल्वे इत्यादीकरीता अनेकदा भूमी अधिग्रहण केले. परंतु मूळ मालक असलेल्या शेतकऱ्यांच्या पुनर्वसनाचा प्रश्न बहुतांश प्रकल्पांच्या बाबतीत अनुत्तरीतच राहिला. अशा पूर्व अनुभवांमुळे आणि कृषी क्षेत्रासमोरील इतर समस्यांमुळे भारतात विविध शेतकरी चळवळी उभ्या राहून त्यांनी सरकारसमोर आपले म्हणणे मांडण्यास व प्रसंगी आंदोलनाची तयारी करण्यास प्रारंभ केला. यातूनच नंतरच्या काळात आदर्श पुनर्वसन

व अधिग्रहण आणि अधिग्रहित जमिनीच्या मोबदल्याची समस्या अधिक तीव्र स्वरूप धारण करू लागली. प्रकल्पबाधीतांच्या रोजगार समस्येची जाणीव पूर्वी सरकारला नव्हती असेच काहीसे झाले. किंबहुना त्याबाबत एकदंरीतच प्रशासकीय अनास्था दिसून आली. त्यामुळे नंतरच्या प्रकल्पबाधीतांनी रोजगार, मोबदला, पुनर्वसन व समस्येकडे अंगुलीनिर्देश करून सरकारला विचार करण्यास भाग पाडले. अनेकदा तर जलसिंचन प्रकल्प आणि औद्योगिकरणाकरीता भूमी अधिग्रहण केलेल्या प्रकल्पबाधीतांना मूलभूत रोजगाराच्या संधी अथवा पर्यायी जमिनी न मिळाल्याने प्रकल्पबाधीत शेतकऱ्यांना स्थलांतर करून शहरी झोपडपट्टी व दारिद्र्याचे जीवन जगावे लागले. १९५७ साली पूर्ण केलेल्या कोयना धरणाच्या प्रकल्पबाधीतांचा अनुभव याबाबत अत्यंत विदारक आहे. कारण अद्यापही कोयना धरणग्रस्तांपैकी काहींचे पुनर्वसन बाकी आहे. पर्यायाने सरकारला न्याय्य विस्थापन व पुनर्वसन धोरणाचा मसुदा तयार करण्याची निकड भासली. साधारणपणे १९८० च्या दशकात भारत सरकारने सर्व प्रकल्पबाधीतांच्या न्याय्य पुनर्वसनाकरीता विचार करणे सुरू केले. या विषयावर अनेकवेळा मंत्रीमंडळ व सार्वजनिक पातळीवर चर्चा झाल्या (Ramaswami Iyer; 2007)^{१७}. तसेच याकरीता मंत्रीगटाची स्थापना करून विचारविनिमय घडवून आणला (Ramaswami Iyer; 2007)^{१८}. तब्बल दोन दशके चर्चा व मसुदा आणि पुनर्मसुदा तयार करण्यात गेली. परंतु योग्य मार्ग निघू शकला नाही. पर्यायाने मसुदा तयार होण्यात दिरंगाई झाली. शेवटी ऑक्टोबर २००६ मध्ये “राष्ट्रीय पुनर्वसन धोरण २००६” चा मसुदा चर्चेकरीता समोर आला. त्यानंतर आलेल्या सूचनांची दखल घेवून भारत सरकारच्या ग्रामीण विकास मंत्रालयाने शेवटी राष्ट्रीय पुनर्वसन कायद्याचा मसुदा तयार करण्याचे काम हाती घेतले. यातूनच नंतर “नॅशनल रिहॅबिलिटेशन अँड रिसेटलमेंट पॉलिसी २००७” चा अंतिम

¹⁷Ramaswamy Iyer (2007), *Towards A Just Displacement and Rehabilitation Policy*, *Economic and Political Weekly*, July 28, 2007, pp. 3103.

¹⁸----- (2007), *Towards A Just Displacement and Rehabilitation Policy*, *Economic and Political Weekly*, July 28, 2007, pp. 3103.

मसुदा तयार झाला (Walter Fernandez; 2004)^{१९}. तदनंतर पुढे ७ सप्टेंबर २०११ रोजी नवीन भूमी अधिग्रहण, पुनर्वसन आणि पुनर्निवास कायद्याचा मसुदा लोकसभेत मांडला गेला. एकूण २३५ सदस्यांपैकी २१६ सदस्यांनी मसुद्याच्या बाजूने तर १९ सदस्यांनी विरोधात मतदान केल्याने मसुदा एकमताने मंजूर झाला. दिनांक २९ ऑगस्ट २०१३ रोजी मसुदा लोकसभेत तर दिनांक ४ सप्टेंबर २०१३ रोजी राज्यसभेत पारित झाल्याने दिनांक २७ सप्टेंबर २०१३ रोजी राष्ट्रपतींनी त्यावर सही केली आणि दिनांक १ जानेवारी २०१४ रोजी कायदा अस्तित्वात येवून त्याची अंमलबजावणी सुरू झाली. प्रस्तुत कायदा पारित होवून प्रत्यक्ष अंमलात येईपर्यंत देशात सार्वजनिक अथवा सरकारला सामाजिक व आर्थिक दृष्टीने लोककल्याणकारी वाटणाऱ्या खाजगी व सार्वजनिक अशा दोन्ही प्रकारच्या प्रकल्पांकरीता ब्रिटिश पारित १८९४ च्या कायद्यांतर्गतच जमिनीचे अधिग्रहण करण्याची तरतूद अंमलात आणली जात असे. परंतु १८९४ च्या कायद्या अंतर्गत प्रकल्पबाधीतांच्या पुनर्वसनाची कोणतीही जबाबदारी सरकारवर असत नव्हती. कारण १८९४ च्या ब्रिटिश कायद्यात भूमी अधिग्रहित प्रकल्पग्रस्तांचे पुनर्वसन व पुनरस्थैर्याच्या बाबतीत जबाबदारीचे उत्तरदायीत्व सरकारवर नव्हते. किंबहुना सरकारने असे उत्तरदायीत्व टाळले होते. परंतु अशा उत्तरदायीत्वाची जबाबदारी २०१३ च्या राष्ट्रीय पुनर्वसन धोरणामुळे व नवीन कायद्याने सरकारवर व पर्यायाने प्रकल्प विभागावर आली. इतकेच नव्हे तर या धोरणांतर्गत प्रकल्पबाधीतांना पुनर्वसनाबरोबरच योग्य मोबदला देण्याची जबाबदारी संबंधित राज्य अथवा केंद्र सरकारच्या प्रकल्प विभागावर देण्यात आली. तसेच या कायद्यामुळे भूमी अधिग्रहण आणि प्रकल्पबाधीत संसाधनांच्या मोबदल्याच्या बाबतीत पारदर्शकतेचा आग्रह धरण्यात आला हे विशेष.

¹⁹Walter Fernandez (2004), *Rehabilitation Policy for the Displaced, Towards A Just Displacement and Rehabilitation Policy*, *Economic and Political Weekly*, March 20, 2004, pp. 1191.

प्रस्तुत कायद्यात विस्थापितांच्या पुनर्वसनाकरीता संबंधित प्रकल्प विभागाने मध्यस्थाची (Ambudsman) नेमणूक करणे बांधनकारक करण्यात आले. परंतु या कायद्याअंतर्गत प्रकल्पग्रस्तांना न्यायालयीन प्रक्रियेत जाण्याकरीता फारशी संधी उपलब्ध नसल्याने त्यांचे सरकारवरचे अवलंबित्व अधिक राहते. तथापि प्रस्तुत कायद्याच्या आधीन राहून महाराष्ट्र शासनाने भूमी अधिग्रहण व पुनर्वसनकामी सकारात्मक भूमिका घेवून प्रकल्प विस्थापितांना मोबदला व पुनर्वसन आणि पुनर्निवासाकरीता विशेष प्रयत्न करण्याचे आरंभिले नव्हीच. प्रकल्पग्रस्तांना मोबदला देताना जमिनीच्या वर्तमान बाजारमूल्याच्या चारपट किंमत व पुनर्निवासाकरीता भूखंड तसेच शक्य असेल तेथे प्रकल्पग्रस्तांच्या जमिनीच्या मोबदल्यात जमीन उपलब्ध करून देण्याचा प्रयत्न केला जातो हे विशेष.

कोल्हापूर जिल्ह्यातील भुदरगड व आजरा तालुक्यातील एकूण दहा गावांना जोडून पुढे राष्ट्रीय महामार्ग क्रमांक १७८ ला जोडणारा एकूण ३७ किलोमीटरचा रस्ता मौजे कडगांव येथील पूलबांधणीच्या जमीन संपादनातील अडचणीमुळे प्रलंबित आहे. संपादित करावयाच्या जमीन मालकास अद्याप कोणतीही लेखी सूचना न देता सार्वजनिक बांधकाम विभागाच्या अधिकाऱ्यांकडून केवळ तोंडी कल्पना देण्याची भूमिका स्विकारल्यामुळे प्रकल्पबाधीत शेतकऱ्यांच्या मनात संभ्रम निर्माण झाला असल्याचे दिसून आले. यापूर्वीच उल्लेख केल्याप्रमाणे प्रस्तावित अधिग्रहित जमिनीवरील प्रस्तुत प्रकल्पकामी होणारे हे सलग तिसरे अधिग्रहण असल्यामुळे प्रकल्पबाधीत शेतकरी कुटुंब अधिकच अडचणीत असल्याचे प्रकल्प स्थळभेटीवरून लक्षात आले आणि याकामी सार्वजनिक बांधकाम विभागाच्या अधिकाऱ्यांची भूमिका असमाधानकारकच असल्याचे निष्पन्न होत आहे.

उपरोल्लेख केल्याप्रमाणे लाभक्षेत्रात सर्वांगीण संक्रमण होवून अपेक्षित विकासाच्या संधी दीर्घकाळ पुढे ढकलल्या जातात किंवा कायमस्वरूपी गमवाव्या लागतात. प्रकल्प दिरंगाईच्या समस्या व्यववृद्धी अथवा विकास दिरंगाई इतक्याच सीमित नसतात तर अशा दिरंगाईमुळे प्रकल्पबाधीतांच्याही जीवन विकासात अडथळे निर्माण होतात. कारण

अधिग्रहणाची घोषणा झाल्यानंतर संबंधित प्रकल्पबाधीतांची गुंतवणूक व कृषी सुधारणा क्षमता आपोआप कुंठीत होऊन संपुष्टात येते. सरकारवरही व्ययवृद्धीचा ताण येतो. इतकेच नव्हे तर यामुळे इतर प्रकल्पाकरीताच्या गुंतवणूकीवरही त्याचा दूरगामी परिणाम होतच असतो. या व इतर बाबी लक्षात घेवून प्रस्तुत प्रलंबित रस्ता-पूल प्रकल्पाचा सामाजिक परिणाम अभ्यास शिवाजी विद्यापीठ अर्थशास्त्र विभागामार्फत पूर्ण केला असून अहवालात भविष्यातील अशा सर्व घटकांचा साकल्याने विचार व अभ्यास करून प्रस्तुत प्रकल्प अहवाल तयार करण्याचा प्रयत्न आमच्यामार्फत केला आहे.

प्रकरण: ४

भूमी अधिग्रहणाची राजकिय अर्थव्यवस्था

प्रास्ताविक:

पूर्वीच्या काळी भारतीय ग्रामीण समाजात शहरी निवासविषयी फारशी आस्था नव्हती. भारतातील शहरीकरणाचा विस्तार, विकास व लोकांची शहरीकरणाविषयीची ओढ हा गेल्या आठ दशकात विकास पावलेला दृष्टिकोन आहे (Janaki Nair; 2015)^{२०}. यामुळेच सिंगापूरला आशियाची पहिली आधुनिक शहरी संस्कृती संबोधले गेले. शहरीकरणाच्या विस्तार व विकासाने लोकांच्या आधुनिक आशाआकाक्षांना एक प्रकारे वृद्धिंगत करण्याच्या कामी भूमिका बजावली (Burte 2014, Dutton; 2015)^{२१,२२}. अलिकडच्या काळात शहरीकरणाबरोबर ज्या पायाभूत सुविधांच्या विस्ताराची निकड भासू लागली त्या प्रमाणात गुंतवणूकही वाढत गेली. जुन्या लहान अथवा मध्यम शहरांचे रूपांतर मोठ्या महानगरात होवू लागले. याचे मुख्य कारण म्हणजे बदलत्या आर्थिक विकासाच्या गतीमुळे शहरी भागात रोजगाराच्या संधी निर्माण झाल्या. पर्यायाने मोठ्या प्रमाणात ग्रामीण-शहरी स्थलांतर झाल्यामुळे शहरांच्या आजूबाजूच्या उपनगरांची निर्मिती आणि त्याबरोबरच झालेल्या औद्योगिक व सेवाक्षेत्राच्या विस्तारामुळे दळणवळणाच्या साधनांचा प्रचंड विस्तार होवू लागला. पर्यायाने पायाभूत सुविधांची एकंदरीत व्याख्याच बदलून गेली. वेगवान दळणवळणाची निकड भासल्यामुळे वाहतूकीची साधने जशी विकसित होत गेली तसे रस्ते आणि इतर प्रकारच्या वाहतूकीचे व दळणवळणाचे जाळेही विस्तारत गेले. या सर्व पार्श्वभूमीतून रस्ते, महामार्ग, रेल्वे व विमानतळांसाठी प्रचंड

²⁰Janaki Nair (2015), *Indian Urbanism and the Terrain of the Law, Economic and Political Weekly*, September 5, 2015, PP. 54-63.

²¹Burte, Himanshu (2014), *The Smart City card, Economic and Political Weekly*, Vol. XXXXI, No. XXXXVI, PP. 23-25.

²²Dutta, Ayona (2015), *New Urban Utopias of Post-Colonial India, Entrepreneurial Urbanization in Dholera Smart City, Gujarat, Dialogues in Geography*, Vol. V(I), PP. 03-22.

मोठ्या प्रमाणात जमिनींची आवश्यकता भासू लागली. यातूनच कधी नव्हे ते शेकडो हजारो कोटी रुपये खर्चाचे महामार्ग, रेल्वेमार्ग व विमानतळे निर्माण करण्याच्या विचारांना मूर्त रूप प्राप्त होवू लागले. या कामांच्या पूर्ततेकरीता भांडवल व जमिनीचा प्रश्न महत्त्वाचा बनला आणि यातूनच जमिनीला आधुनिक काळात भांडवलाचे स्वरूप प्राप्त झाले (Dhanmanjiri Sathe; 2015)^{२३}.

आर्थिक उदारीकरणाच्या काळात विकासासाठी चक्रे वेगाने फिरू लागली तशी भांडवल गुंतवणूक आणि त्याकरीता भूमी अधिग्रहणाची प्रक्रियाही वेगाने सुरू झाली. **भारतात जमीन अधिग्रहणाचे प्रमुख तीन टप्पे पडतात.** पहिला टप्पा ब्रिटिशकालीन भारतात जे विविध प्रकल्प सुरू झाले त्यावेळचे भूमी अधिग्रहण महत्त्वाचे ठरते. यामध्ये प्रामुख्याने धरणे व नवशहरांचा समावेश करावा लागेल. परंतु जमीन अधिग्रहणाच्या प्रत्येक टप्प्यावर शेतकऱ्यांना दोष देण्याची विकृत मनोवृत्ती दिसून आली. असा आरोप झाला की शेतकरी विकास प्रक्रियेत सहभागी होवू इच्छित नाहीत व पर्यायाने दारिद्र्यात राहतात (Hatekar Niraj; 2003)^{२४}. भारतात जमीन अधिग्रहणाचा दुसरा टप्पा म्हणून संबोधले जाते तो म्हणजे हरितक्रांतीचा. या काळात मोठमोठ्या सिंचन प्रकल्पांकरीता प्रचंड प्रमाणात जमिनीचे अधिग्रहण झाले. तसेच भारतीय शेतकऱ्यांनी याकरीता आपल्या जमिनी देवून हा आरोपही चुकीचा आहे हे सिद्ध केले (Subramaniam, C; 1979)^{२५}. कारण प्रत्येक प्रकल्पाकरीता शेतकऱ्यांनी आपल्या जमिनी देवू केल्या किंवा करणे त्यांना भाग पडले. यानंतरचा जमीन अधिग्रहणाचा प्रमुख टप्पा म्हणजे १९९१ च्या आर्थिक उदारीकरणानंतरचा कालखंड होय. उदारीकरणोपरांत गेल्या तीन दशकांच्या काळात

²³Dhanmanjiri Sathe (2016), *Land Acquisition: Need for a Shift in Discourse, Economic and Political Weekly, December 17, 2016, Vol. LI, No. XXXXXI, PP. 52-58.*

²⁴Hatekar, N. (2003), *Farmers and Markets in Pre-Colonial Deccan: The Plausibility of Economic Growth in Traditional Society, Past and Present, No. 178, PP. 116-147.*

²⁵Subramaniam, C. (1979), *The New Strategy in Indian Agriculture: The First Decade and After, New Delhi, Vikas Publishing House.*

जमीन अधिग्रहणाचे स्वरूप व आवश्यकता यात प्रचंड बदल व वाढ झाल्याचे दिसून येते. या काळात वेगाने वाढणारे शहरीकरण, उपनगरांचा विस्तार व रोजगार संधींचे शहरीकरण पर्यायाने ग्रामीण-शहरी स्थलांतर या सर्व घटकांतून निर्माण झाली ती म्हणजे पायाभूत व दळणवळणाच्या क्षेत्रात प्रचंड गुंतवणूक व जमीन अधिग्रहणाची आवश्यकता होय. परंतु या काळात मात्र अगोदरच्या दोन टप्प्यांवरील जमीन अधिग्रहणाप्रमाणे अत्यल्प मोबदला अथवा काही प्रमाणात सक्तीने जमीन अधिग्रहणाची प्रक्रिया राबविणे शक्य होणार नाही हे सरकार व ज्या खाजगी क्षेत्राच्या वतीने सरकार हे काम करत असे अशा खाजगी क्षेत्राचीही खात्री पटली (Dhanmanjiri Sathe; 2016)^{२६}. याची प्रचिती खाजगी औद्योगिक क्षेत्र व लोकनियुक्त लोकशाही सरकारलाही आली. या काळात जमीन अधिग्रहणावरून भारत तसेच इतर आशियायी देश व आफ्रिकी देशांतही अनेक तंटे उद्भवले (Cao et.al. 2008, FAO; 2009)^{२७,२८}. भारतातील प्रमुख उदाहरणात पश्चिम बंगालमधील नंदिग्राम, सिंगूर (Maitreesh Ghatak et.al.; 2010)^{२९} आणि महाराष्ट्रातील नवी मुंबईचा महा मुंबई विशेष आर्थिक क्षेत्र व गोवा विशेष आर्थिक क्षेत्र (Dhanmanjiri Sathe; 2016)^{३०} इत्यादींचा समावेश करावा लागेल. नंदिग्राम - सिंगूर जमीन अधिग्रहण प्रकरणामुळे तर पश्चिम बंगालचे मार्क्सवादी कम्युनिस्ट पक्षाचे तीस वर्षांचे सरकार त्यानंतरच्या सार्वजनिक निवडणुकीत पडले. नागरीकरण, रस्ते,

²⁶Dhanmanjiri Sathe (2016), *Land Acquisition: Need for a Shift in Discourse, Economic and Political Weekly, December 17, 2016, Vol. LI, No. XXXXXI, PP. 52-58.*

²⁷Cao, Guangzhong, Changchun Feng, Ran Tao (2008), *Local Land Finance in China's Urban Expansion: Challenges and Solutions, China and World Economy, 16 (2), 19-30.*

²⁸FAO (2009), *Land Grab and Development Opportunities? Agricultural Investments and International land Deals in Africa, FAO-IFAD Report.*

²⁹Ghatak, Maitreesh and Parikshit Ghosh (2011), *The Land Acquisition Bill: A Critique and a Proposal, Economic and Political Weekly, October 8, 2011, Vol. XLVI, No. XXXXI.*

³⁰Dhanmanjiri Sathe (2016), *Land Acquisition: Need for a Shift in Discourse, Economic and Political Weekly, December 17, 2016, Vol. LI, No. XXXXXI, PP. 52-58.*

महामार्ग, उपनगरे व औद्योगिकीकरणाकरीता आर्थिक उदारीकरणानंतर जी मोठी जमीन अधिग्रहणे घडून आली त्यास उत्तरप्रदेशमधील नॉयडा, कर्नाटकातील म्हैसूर-बेंगलोर कॉरीडोर, महाराष्ट्रातील अनेक विमानतळे, तामिळनाडूमधील मद्रास शहरातील आडियारचे विशेष आर्थिक क्षेत्र इत्यादींचा उल्लेख करता येवू शकतो. तुलनात्मक विचार केला तर आंध्रप्रदेश, हरियाणा, कर्नाटक, तामिळनाडू व गुजरात इत्यादी राज्यात जमीन अधिग्रहणास शेतकऱ्यांचा फारसा विरोध झाला नाही असे दिसून येते (Jenkin, Kennedy and Mukhopadhyay; 2014)^{३१}. परंतु ओरीसा, पश्चिम बंगाल इत्यादी राज्यांत मात्र जमीन अधिग्रहण ही निश्चितच सोपी बाब नाही असे परिस्थितीजन्यतेवरून सिद्ध झाले आहे. शेतकऱ्यांचा जमीन अधिग्रहणास विरोध आहे असे अगदी सर्वदूर सत्य मानने निश्चितच चुकीचे आहे. कारण शेतकरी जर त्यांच्या जमिनीचा योग्य मोबदला मिळणार असेल व त्यांचे योग्य पुनर्वसन होणार असेल तर प्रकल्पाकरीता निश्चितपणे जमीन देण्यास तयार असतात. अर्थात राष्ट्रीय नमुना पाहणी (NSSO; 2005)^{३२} २००५ च्या अहवालानुसार एकूण ४० टक्के शेतकऱ्यांना शेती व्यवसाय नकोसा झालेला आहेच. या प्रमाणात नंतरच्या काळात वाढसुद्धा झाली असणार (Dhanmanjiri Sathe; 2016)^{३३}. याचे प्रमुख कारण कृषी क्षेत्रावरील संकटात सापडते. अशावेळी शेतकऱ्यांना जर जमिनीच्या मोबदल्यात योग्य रक्कम अथवा पर्यायी जमीन आणि रोजगाराच्या संधी निर्माण करून दिल्या तर ते निश्चितपणे आपली शेतजमीन देण्यास तयार होतात असेही दिसून आले आहे. अर्थात चीन व मेक्सिको सरकारांनी गेल्या दोन दशकात ज्याप्रमाणे सात कोटी शेतकऱ्यांना आपल्या जमिनीचा सक्तीने त्याग करणे भाग पाडले अशा प्रकारचे औद्योगिकीकरण व आर्थिक विकासाचे प्रमेय भारतात राबवणे शक्य नाही.

³¹Jenkins, R. L. Kennedy and Mukhopadhyay (Eds) (2014), *Power, Policy and Protest: The Politics of India's Special Economic Zones*, New Delhi, Oxford University Press.

³² Govt of India (2005), National Sample Survey Organization, New Delhi

³³Dhanmanjiri Sathe (2016), *Land Acquisition: Need for a Shift in Discourse*, Economic and Political Weekly, December 17, 2016, Vol. LI, No. XXXXXI, PP. 52-58.

आंध्रप्रदेशच्या तेलंगणा व आंध्रप्रदेश अशा विभाजनानंतर अमरावती या ठिकाणच्या जमिनी आंध्र प्रदेशची नवीन राजधानी निर्माण करण्यासाठी सरकारने अधिग्रहित केल्या. अधिग्रहित जमिनीच्या मोबदल्याव्यतिरिक्त ३० टक्के विकसित जमीन मूळ मालकांना परत देण्याचे धोरण अवलंबिले. तसेच प्रती एकर जमिनीकरीता दरवर्षी रुपये पन्नास हजार असे दहा वर्षाकरीता खंड स्वरूपात देवू केले की त्यामुळे अधिग्रहण मोबदल्याव्यतिरिक्त शेतकऱ्यांचे अधिग्रहित जमिनीतून मिळणारे उत्पन्नही सुरू राहू शकेल. कोणत्याही प्रकल्पाकरीता जमीन अधिग्रहणास शेतकऱ्यांचा जो विरोध असतो त्याचे प्रमुख कारण म्हणजे नवीन प्रकल्पातील एकूण भांडवली गुंतवणूकीत जमिनीचे न्यूनतम मूल्य (२००४ मध्ये केवळ १.८ टक्के एवढेच होते. २००८ मध्ये त्यात वाढ होवून २.९ टक्के इतके झाले) (Kakani R. K., T. L. Ranga Ran and Tigga and Nutan Singh; 2008)^{३४}. अशा प्रकारच्या न्यून जमिन मूल्य धोरणामुळे शेतकऱ्यांचा जमिन अधिग्रहणास विरोध असतो हे प्रामुख्याने समजून घेणे आवश्यक आहे. जमीन अधिग्रहणास शेतकऱ्यांचा विरोध असण्याचे आणखी महत्त्वाचे कारण म्हणजे संबंधित व त्या आजूबाजूच्या जमिनीचे प्रकल्पोपरांत होणारे मूल्य भांडवलीकरण होय (Value Capitalization) (Dnyandev Talule et. al.; 2019)^{३५}. कारण जमीन अधिग्रहण करताना जरी संबंधित जमिनीची किंमत कमी असली तरी प्रकल्पपूर्तीनंतर त्या जमिनीच्या व आजूबाजूच्या जमिनीच्या किंमती अनेकपटवाढतात. आणि अशा जमीन मूल्य

³⁴Kakani, R. K., T. L. Ranga Ran and Tigga and Nutan Singh (2008), *Insights into Land Acquisition Experiences of Private Business in India*, Working Paper 08-11, Jamshedpur, XLRI School of Business and Human Resources.

³⁵Dnyandev C Talule, Vijay Kakade and Mahadev Deshmukh (2019), *Rehabilitation Problems and Feasibility of Irrigation Projects in Maharashtra: An Abstract Note Based on Ground Reality*, Journal of Shivaji University (Humanities and Social Sciences), Jan. June. 2018, Vol. XXXXI, No. I, ISSN: 0368-4199, PP. 01-23.

भांडवलीकरणाचा फायदा मूळ जमीन मालकास मात्र कदापि होत नाही(Dnyandev Talule et. al.; 2019)^{३६}.

४.१. प्रसंगी अतिरिक्त जमीन अधिग्रहण:

अनेक रस्ते किंवा महामार्गांची लांबी शेकडो किलोमिटर व रुंदीही प्रचंड असते. पर्यायाने हजारो एकर जमिनीची आवश्यकता भासते. कारण असे महामार्ग अनेक जिल्हे अथवा प्रसंगी विविध राज्यांना जोडणारे तसेच अनेक पदरी वाहतुकीची क्षमता असणारे असतात. देशातील याची प्रमुख उदाहरणे म्हणजे कर्नाटकातील म्हैसूर-बेंगलोर कॉरीडॉर, महाराष्ट्रातील पुणे-मुंबई एक्सप्रेस महामार्ग, मुंबई-नागपूर समृद्धी महामार्ग इत्यादी आहेत. विशेष म्हणजे अशा महामार्ग प्रकल्पांकरीता अधिग्रहित करावयाच्या जमिनीत नवशहरे, उपनगरे व इतर सुविधांकरीताच्या जमीन अधिग्रहणाचाही समावेश केला जातो. उदाहरणार्थ मुंबई-नागपूरला जोडणारा समृद्धी महामार्ग एकूण ७०० किलोमिटर लांबीचा असून त्याकरीता लागणारी एकूण जमिनीची आवश्यकता ८४०० हेक्टर इतकी आहे (२१००० एकर). तर महामार्गालगत विकसित करावयाच्या सोयीसुविधा व पायाभूत सुविधांकरीता अधिक १६०० हेक्टर (४००० एकर) इतकी जमीन अधिग्रहित केली जाणार आहे. म्हणजेच प्रस्तुत प्रकल्पाची एकूण जमीन आवश्यकता दहा हजार हेक्टर म्हणजे पंचवीस हजार एकर इतकी प्रचंड आहे. अशा प्रचंड भूमी आवश्यकतेमुळे प्रकल्पपूर्तीस विलंब होवून मूळचा प्रकल्पव्यय ४६,००० कोटी रुपये वरून ५६,००० कोटी रुपये इतका वाढला आहे. कर्नाटकातील म्हैसूर-बेंगलोर कॉरीडॉरसाठीही एकूण ६९९९ हेक्टर (१७४९७.५ एकर) इतक्या जमिनीची आवश्यकता होती. परंतु रस्ता

³⁶Dnyandev C. Talule, Mahadev Deshmukh and Vijay Kakade (2019), *Maharashtrateel Sinchan Prakalpapurteel Pradirgha Vilamba va Prakalpabadhitanchya Punarvasanateel Samasya: Sthal Vastav Pariprekshatoon Punarvasan Niyojanartha Sankshipta Tipan, Arthasamwad, April-June 2019, Vol. XXXXIII, No. I, ISSN: 0973-8452, PP. 16-42.*

बांधकामाव्यतिरिक्त इतर सुविधा निर्माण करण्याचेही नियोजन केले गेले व एकूण जमिनीची आवश्यकता वाढली (Janaki Nair; 2015)^{३७}. अशा प्रकारच्या अतिरिक्त व अन्यायकारक अधिग्रहणास शेतकऱ्यांचा विरोध असतो. कारण या अतिरिक्त सोयीसुविधा व नवीन शहरीकरणाचा व्यापारी लाभ मात्र प्रकल्पबाधीत शेतकऱ्यांना मिळत नाही. तसेच उपरोल्लेख केल्याप्रमाणे प्रकल्पोपरांत जमीन मूल्य भांडवलीकरणाच्या लाभापासूनही मूळ प्रकल्पबाधीत जमीन मालक वंचित राहतात. याकामी नव आंध्रप्रदेशचे अमरावती येथील राजधानी प्रमेय अधिक आश्वासक व आदर्श ठरते (Dnyandev Talule et al; 2020)^{३८}.

४.२. सरकारकरीता धडा:

स्वातंत्र्यपूर्व ब्रिटिशकालीन अथवा स्वातंत्र्योत्तर पहिल्या टप्प्यात झालेल्या जमीन अधिग्रहणाप्रमाणे अत्यल्प किंमतीस जमीन अधिग्रहण करून प्रकल्पपूर्ती करणे शक्य राहिले नाही. किंबहुना काही प्रमाणात सक्ती करून भूमी अधिग्रहण केले तर लोकशाही राज्यव्यवस्थेत पश्चिम बंगालप्रमाणे तीस वर्षे सत्तेवर असलेले सरकारही निवडणुकीत हार खावून सत्ताच्युत होवू शकते. परिणामे संबंधित राज्य सरकार व राजकीय पक्ष जमीन दलाल ठरण्याची शक्यता असते. म्हणूनच लोकशाही शासन व्यवस्थेत कोणत्याच राजकीय पक्षाला असे सक्तीचे अधिग्रहण धोरण अवलंबिणे शक्य नाही. किंबहुना गुजरातप्रमाणे शेतकऱ्यांकडून अधिक किंमतीस जमिनी अधिग्रहित करून उद्योजकांना कमी किंमतीत देवू करणे व झालेला तोटा राजकोषीय तरतुदीतून भरून काढण्याचेही धोरण काहीवेळा अवलंबिले जाते. यामुळे सर्वच राजकीय पक्ष व राज्य अथवा केंद्र

³⁷ Janaki Nair (2015), *India Urbanization and the Terrain of the Law, Economic and Political Weekly*, September 5, 2015, PP. 54-63.

³⁸ Dnyandev C. Talule (2020), *An Abstract Note on the Political Economy of Land Acquisition*, *Arthasamwad*, July-August, 2020, Vol. XXXIV, No. III, Reg No. 31918/77, ISSN: 0973-8452.

सरकारांना आपण शेतकऱ्यांच्या बाजूचे आहोत हे सिद्ध करण्याची आवश्यकता निर्माण झाली. यातूनच २०१३ चा नवीन जमीन अधिग्रहण, पुनर्वसन व पुनर्निवास कायद्याचा उदय झाला. या कायद्याला तेंव्हा विरोधी पक्षात असलेल्या सर्व पक्षांनीही पाठिंबा दिला होता. नंतर मात्र २०१४ मध्ये नवीन सरकारने कायदा बदलण्याचा प्रयत्न केला. परंतु ते शक्य झाले नाही. लोकसभेत पाठिंबा मिळू शकला नाही. पर्यायाने नोव्हेंबर २०१५ मध्ये बिहार विधानसभेची निवडणूक आल्याने केंद्र सरकारने ऑगस्ट २०१५ मध्ये आपला स्वतःचा अध्यादेश नैसर्गिकरित्या मृत होवून देण्याचे धोरण अंगिकारले.

एकंदरीत काय तर जमीन दलाल अशी भूमिका घेवून विकास धोरण राबविणे शक्य नाही. शेतकरी आपली जमीन प्रकल्पकामी देण्यास तयारही असतात. परंतु त्यांना योग्य तो मोबदला व रोजगाराच्या संधी देवून विकास प्रक्रियेत भागीदार करून घेणे आवश्यक आहे. आर्थिक सुधारणोपरांत तीन दशकांच्या काळात असे अनेक अनुभव आले. जमीन अधिग्रहण हा विकास प्रक्रियेतील एक महत्त्वाचा घटक समोर आला. यातूनच २०१३ च्या नवीन अधिग्रहण कायद्याचा उदय झाला.

प्रकरण: ५

सावंतवाडी बाह्य वळण रस्ता प्रकल्पबाधितांचा प्राथमिक अभ्यास व स्थलवास्तवाचे आकलन

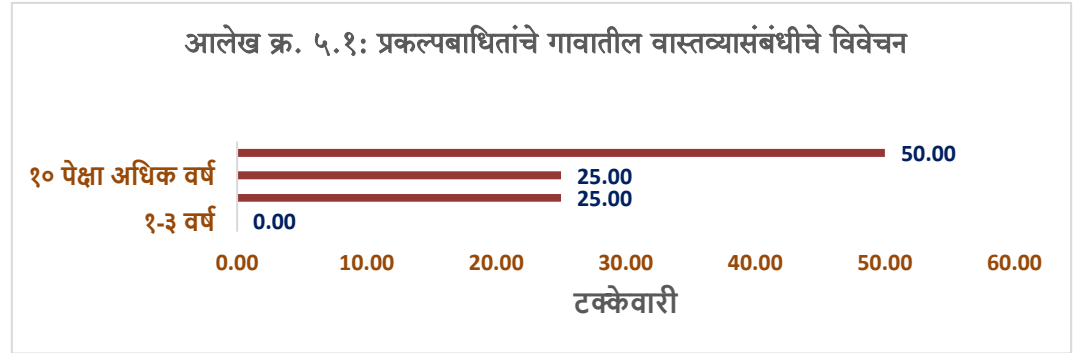
पार्श्वभूमी:

सिंधुदुर्ग जिल्ह्यातील सावंतवाडी नगरपरिषदेच्या सुधारित विकास आराखड्याप्रमाणे शहरात बाह्य वळण रस्ता बांधणे प्रस्तावित असून त्याकामी एकूण चार जमिन मालकांची जमिन अधिग्रहण करणे आवश्यक आहे. सापनि अहवालाचे प्रस्तुत प्रकरण संबंधित प्रकल्पबाधितांच्या प्राथमिक माहितीवर बेतले असून या प्रकरणात प्रकल्पबाधितांशी संबंधित सर्व माहिती क्षेत्रभेटीवर आधारित आहे. या सर्व प्रकल्पबाधितांनी सावंतवाडी नगरपरिषदेस आपल्या जमिनीची अधिग्रहण प्रक्रिया पूर्ण करून त्याकामी देय असलेली रक्कम आदा करावी अशी खरेदी नोटीस दिली आहे. प्रस्तुत प्रकल्पाचे काम गेली अनेक वर्षे प्रस्तावित असल्याने प्रकल्पबाधितांना आपल्या प्रकल्पबाधित जमिनीवर स्वतःच्या मालकीचा व्यवसाय करणे अथवा जमिन व्यापारीदृष्ट्या विकसित करणे शक्य नाही. त्यामुळे या सर्व जमिन मालकांनी नगरपरिषदेस खरेदी नोटीस दिली आहे. प्रस्तुत प्रकल्पाच्या सापनि अहवालाचे काम पूर्ण करण्याच्यादृष्टीने विभागीय अधिकारी, सावंतवाडी कार्यालयाने शिवाजी विद्यापीठाच्या अर्थशास्त्र विभागाकडे तशी विनंती केल्यानंतर आम्ही प्रस्तुत सापनि अहवालाचे काम हाती घेवून पूर्ण केले आहे. प्रस्तुत प्रकल्पाच्या प्रकल्पबाधितांस योग्य मोबदला मिळून प्रकल्पाचे काम मार्गी लागण्याच्यादृष्टीने सापनि अहवालाचे काम आम्ही शिवाजी विद्यापीठाच्या अर्थशास्त्र विभागामार्फत पूर्ण केले असून प्रस्तुत प्रकरणात या अहवाल अभ्यासकामी संकलित प्राथमिक माहितीच्या पृथक्करणाचा समावेश आहे. प्रस्तुत प्राथमिक माहिती प्राप्त करण्यासाठी सापनि अभ्यासगटाने प्रकल्पबाधित कुटुंबांना प्रत्यक्ष भेटी देवून पूर्वनियोजित प्रश्नावलीच्या माध्यमातून विश्वासार्ह माहिती प्राप्त करून घेतली आहे. त्यामुळे प्रस्तुत

प्रकरणात नमूद केलेली सर्व माहिती सत्यतेवर आधारित असल्याने प्रस्तुत सापनि अहवाल सत्यतेच्या निकषांवर सिद्ध होणारा आहे असा युक्तिवाद केला जावू शकतो.

सारणी क्र. ५.१: प्रकल्पबाधितांचा सावंतवाडी गावातील वास्तव्याचा कालावधी

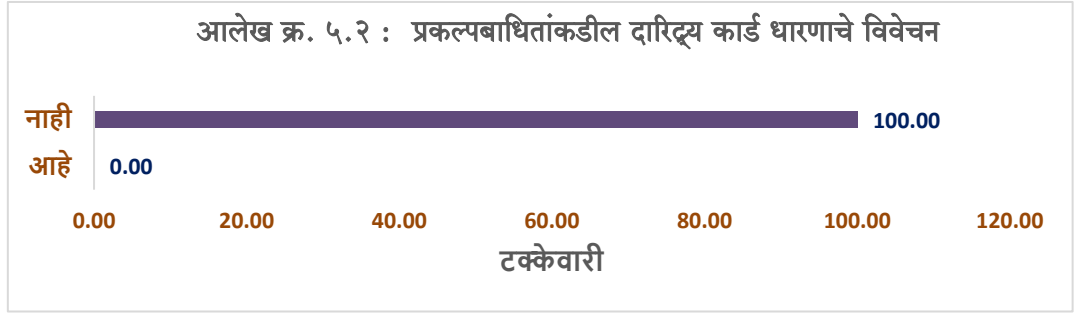
अ. क्र.	प्रकल्पबाधितांचे गावातील वास्तव्यासंबंधीचे विवेचन	टक्केवारी
१	१-३ वर्षे	०.००
२	३-१० वर्षे	२५.००
३	१० पेक्षा अधिक वर्षे	२५.००
४	पिढीजात	५०.००
एकूण		१००.००

एकूण प्रकल्पबाधितांपैकी ५० टक्के प्रकल्पबाधित आपल्या कुटुंबासहित सावंतवाडी येथे पिढीजातपणे वास्तव्य करत असल्याने प्रकल्पकामी त्यांची जमिन जावून मिळणाऱ्या मोबदल्यात त्यांना त्यांच्या पुनर्वसनकामी मिळणारी रक्कम पुरेशी असावी अशी त्यांची अपेक्षा असल्याचे दिसून येते. अर्थात उर्वरितपैकी २५ टक्के प्रकल्पबाधितही दहा वर्षांपेक्षा अधिक काळ सावंतवाडीत वास्तव्यास असल्याने त्यांचीही गणना कायमस्वरूपी रहिवाशी कुटुंबात करणे आवश्यक आहे. अर्थात उर्वरित २५ टक्के प्रकल्पबाधितही साधारणपणे दहा वर्षे सावंतवाडीत वास्तव्यास असल्याने या सर्व प्रकल्पबाधितांना त्यांच्या प्रकल्पबाधित जमिनीचे योग्य मूल्यांकन होवून मोबदला मिळणे आवश्यक आहे.

सारणी क्र. ५.२: प्रकल्पबाधितांकडील दारिद्र्य कार्ड धारणासंबंधीचे विवेचन

अ. क्र.	प्रकल्पबाधितांकडील दारिद्र्य कार्ड धारणाचे विवेचन	टक्केवारी
१	आहे	०.००
२	नाही	१००.००
एकूण		१००.००

सावंतवाडी बाह्य वळण रस्त्याच्या चारही प्रकल्पबाधित कुटुंबांच्या आर्थिक परिस्थितीचा विचार केला तर त्यांच्याकडे दारिद्र्य कार्ड नाही असे निदर्शनास येते. अर्थात या सर्व प्रकल्पबाधितांची आर्थिक परिस्थिती चांगली असल्याचे दिसून येते. पर्यायाने प्रकल्पबाधितांपैकी एकाही कुटुंबास मनेरगा रोजंदारीची आवश्यकता नाही असा अभिप्राय मिळतो (सारणी क्र. ३).

सारणी क्र. ५.३ : प्रकल्पबाधितांचे मनेरगा नावनोंदणी विषयक विवेचन

अ. क्र.	मनेरगा अंतर्गत प्रकल्पबाधितांची मजूर नोंदणी	टक्केवारी
१	आहे	०.००
२	नाही	१००.००
एकूण		१००.००

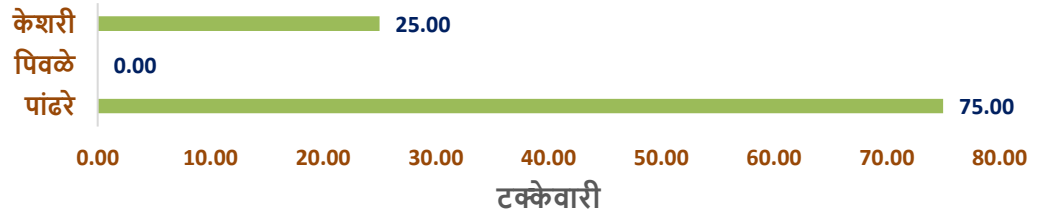
आलेख क्र. ५.३ : मनेरगा अंतर्गत प्रकल्पबाधितांची मजूर नोंदणी

सारणी क्र. ५.४ : प्रकल्पबाधितांकडील रेशनकार्ड धारणाचे विवेचन

अ. क्र.	प्रकल्पबाधितांचा रेशनकार्ड धारणाचा प्रकार	टक्केवारी
१	पांढरे	७५.००
२	पिवळे	०.००
३	केशरी	२५.००
एकूण		१००.००

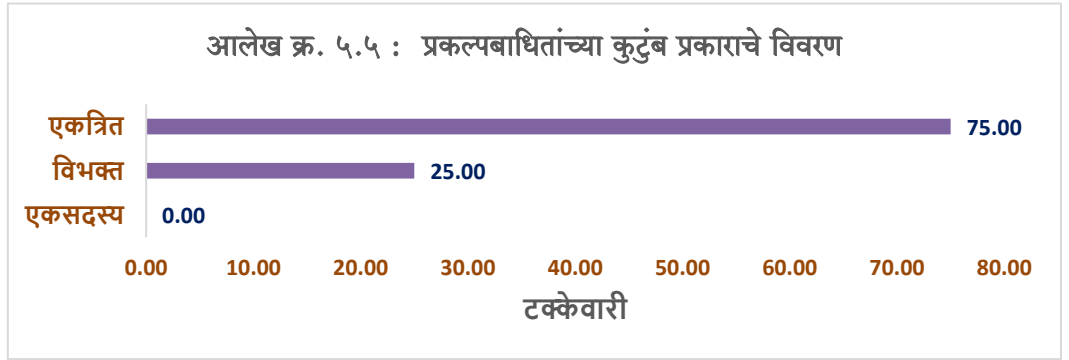
आलेख क्र. ५.४ : प्रकल्पबाधितांचा रेशनकार्ड धारणाचा प्रकार

तीन चतुर्थांश (७५ टक्के) प्रकल्पबाधितांकडे पांढरे रेशनकार्ड असून उर्वरित एक चतुर्थांश (२५ टक्के) प्रकल्पबाधितांकडे केशरी रंगाचे रेशनकार्ड आहे. यावरूनही असेच अनुमान मिळते की प्रस्तुत प्रकल्पबाधित आर्थिकदृष्ट्या सुयोग्य परिस्थितीत आहेत.

सारणी क्र. ५.५ : प्रकल्पबाधितांचा कुटुंब प्रकार

अ. क्र.	प्रकल्पबाधितांच्या कुटुंब प्रकाराचे विवरण	टक्केवारी
१	एकसदस्य	०.००
२	विभक्त	२५.००
३	एकत्रित	७५.००
एकूण		१००.००

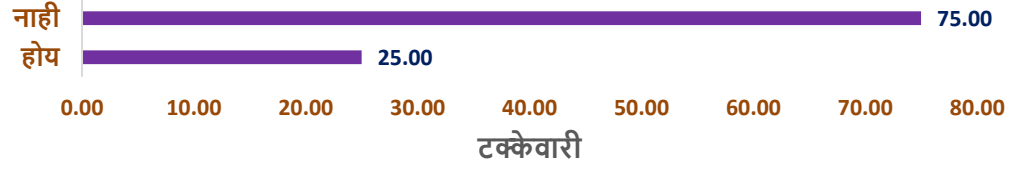

बहुतांशी प्रकल्पबाधित संयुक्त कुटुंब पद्धतीने राहत असून (७५ टक्के) उर्वरित काही (२५ टक्के) कुटुंबे मात्र विभक्त आहेत. त्यामुळे विभक्त कुटुंबांकडून आपल्या बाधीत जमिनीची लवकरात लवकर अधिग्रहण प्रक्रिया संपवून मोबदला प्राप्त व्हावा अशी अपेक्षा असल्याचे दिसून आले. कारण विभक्त कुटुंब पद्धतीमुळे प्रकल्पबाधनामुळे मिळणारी रक्कम वाटून घेवून आपल्या भविष्याच्या गरजा पूर्ण करणे त्यांना आवश्यक वाटते असे नमूद केले.

सारणी क्र ५.६: एक सदस्यीय महिला कुटुंब विषयक विवरण

अ. क्र.	एकसदस्यीय महिला कुटुंब विषयक विवरण	टक्केवारी
१	होय	२५.००
२	नाही	७५.००
एकूण		१००.००

आलेख क्र. ५.६ : एकसदस्यीय महिला कुटुंब विषयक विवरण

एकूण प्रकल्पबाधितांपैकी तीन चतुर्थांश (१५ टक्के) प्रकल्पबाधित कुटुंबांना एकसदस्यीय महिला कुटुंबपद्धतीचा नियम लागू होत नाही. एका कुटुंबाच्या बाबतीत मात्र संबंधित कुटुंब एक सदस्यीय महिला कुटुंब असल्याचे दिसून येते. अशा प्रसंगी संबंधित कुटुंबास आपले प्रतिनिधित्व करणारे कोणी नसल्यामुळे प्रकल्पबाधित पुनर्वसनाचे काम सरकारी किंवा संबंधित प्रकल्प विभागाकडून शक्यतो जलदगतीने मार्गी लागणे आवश्यक असते.

सारणी क्र. ५.७: प्रकल्पबाधित कुटुंबातील अपंग व्यक्तीविषयक विवेचन

अ. क्र.	प्रकल्पबाधित कुटुंबातील अपंग व्यक्तीविषयक विवेचन	टक्केवारी
१	आहे	०.००
२	नाही	१००.००
एकूण		१००.००

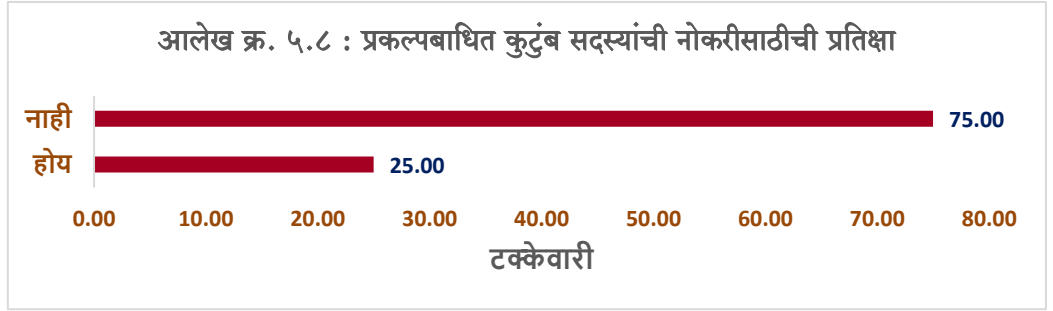
आलेख क्र. ५.७ : प्रकल्पबाधित कुटुंबातील अपंग व्यक्तीविषयक विवेचन

प्रस्तुत प्रकल्पबाधित कुटुंबातील सदस्यांमध्ये कोणीही अपंग सदस्य नाही असे निरीक्षण मिळते. पर्यायाने यापैकी एकाही कुटुंबाकरीता विशेष पुनर्वसनाची तरतूद करण्याची आवश्यकता नाही.

सारणी क्र. ५.८: प्रकल्पबाधित कुटुंब सदस्यांची नोकरी प्रतिक्षा

अ. क्र.	प्रकल्पबाधित कुटुंब सदस्यांची नोकरीसाठीची प्रतिक्षा	टक्केवारी
१	होय	२५.००
२	नाही	७५.००
एकूण		१००.००

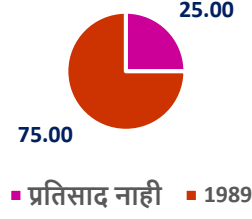

एकूण चार प्रकल्पबाधित कुटुंबांपैकी एका कुटुंबातील व्यक्तीस नोकरीची प्रतिक्षा आहे असे दिसून आले. अर्थात संबंधित कुटुंबाची प्रकल्पबाधन मोबदल्याव्यतिरिक्त अधिक काही अपेक्षा आहे काय हे प्रकल्प विभाग या नात्याने सावंतवाडी नगरपरिषदेने तपासून पाहणे आवश्यक वाटते. आणि अशी नोकरीविषयक अपेक्षा असेल तर संबंधित प्रकल्पबाधित कुटुंब सदस्यास नोकरी देणे शक्य आहे काय याचा विचार नगरपरिषद स्तरावर करणे आवश्यक आहे. अर्थात नोकरीच्या बदल्यात प्रस्तुत कुटुंबास दयावयाच्या प्रकल्पबाधन मोबदल्यावर त्याचा परिणाम अपेक्षित नाही. कारण प्रकल्पात जाणाऱ्या जमिनीमुळे संबंधित कुटुंबाचे उदरनिर्वाहाचे साधन कायमस्वरूपी नष्ट होणार आहे.

सारणी क्र. ५.९ प्रकल्पबाधितांची संपादनविषयीची कल्पना

अ. क्र.	संपादित आरक्षण विषयक कल्पना	टक्केवारी
१	प्रतिसाद नाही	२५.००
२	१९८९	७५.००
एकूण		१००.००

आलेख क्र. ५.९ : संपादित जमिनीचे आरक्षण विषयक कल्पना

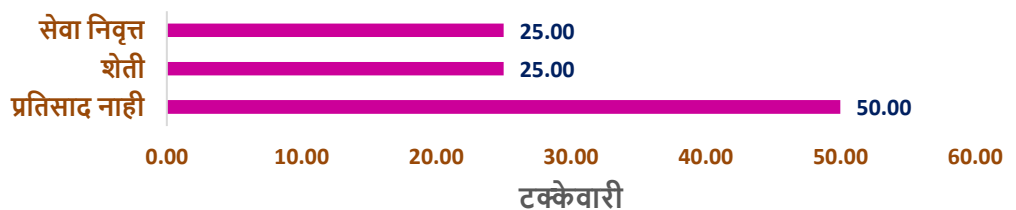

प्रस्तुत प्रकल्प १९८९ पासून प्रस्तावित असल्याचे यापैकी तीन प्रकल्पबाधित कुटुंबांना माहित आहे. मात्र एका कुटुंबास प्रस्तुत प्रकल्प केंव्हापासून प्रस्तावित आहे किंवा आपल्या जमिनीचे अधिग्रहण केंव्हापासून प्रस्तावित आहे याची कल्पना नाही. अर्थात यात काहीही आश्चर्याचे नाही. कारण इतर अनेक प्रकल्पांबाबत आमचा अनुभव असाच आहे. कारण अनेकदा संबंधित प्रकल्प विभागाकडून प्रकल्पबाधित शेतकऱ्यांना त्यांची किती जमिन अधिग्रहित होणार आहे किंवा त्याकरीता त्यांना किती मोबदला देय आहे याची काहीही कल्पना दिली जात नाही.

सारणी क्र. ५.१०: प्रकल्पबाधितांची उदरनिर्वाहाची साधने

अ. क्र.	प्रमुख व्यवसायानुसार प्रकल्पबाधित कुटुंबाचे विवेचन	टक्केवारी
१	प्रतिसाद नाही	५०.००
२	शेती	२५.००
३	सेवानिवृत्त	२५.००
एकूण		१००.००

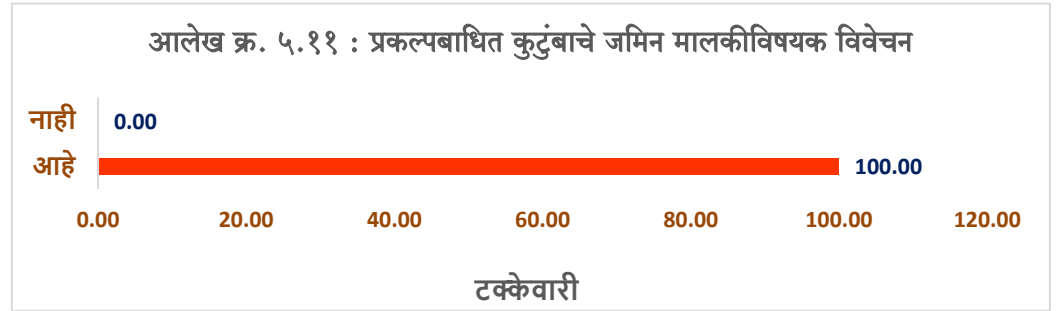
आलेख क्र. ५.१० : प्रमुख व्यवसायानुसार प्रकल्पबाधित कुटुंबाचे विवेचन

दोन प्रकल्पबाधितांनी आपली उदरनिर्वाहाची साधने सांगण्यास तयार नसल्याचेच दिसून आले. उर्वरित दोनपैकी एक प्रकल्पबाधित आपल्या उदरनिर्वाहाकरीता शेतीवर तर उर्वरित एक निवृत्तीवेतनावर निर्भर असल्याचे दिसून येते.

सारणी क्र. ५.११: प्रकल्पबाधित कुटुंबाचे जमिन मालकीविषयक विवेचन

अ. क्र.	प्रकल्पबाधित कुटुंबाचे जमिन मालकीविषयक विवेचन	टक्केवारी
१	आहे	१००.००
२	नाही	०.००
एकूण		१००.००

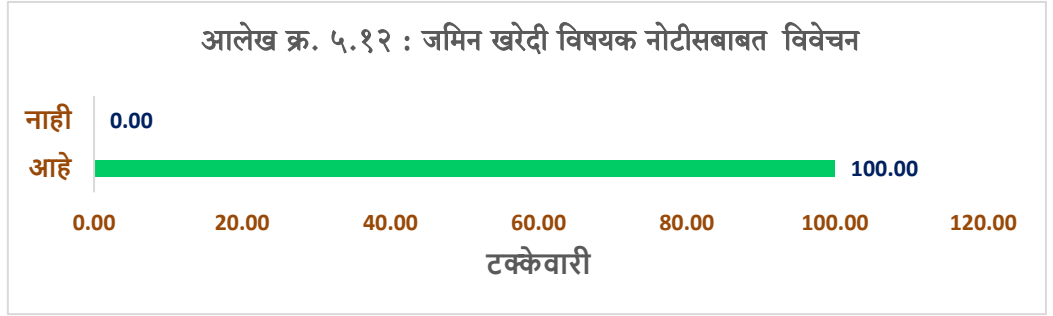

प्रस्तुत सर्वच प्रकल्पबाधित जमिन मालकांकडे प्रस्तुत प्रकल्पबाधनाव्यतिरिक्त इतर जमिन असल्याचे नमूद करतात. यावरून असाच निष्कर्ष निघतो की संबंधित प्रकल्पबाधितांची आर्थिक परिस्थिती फारशी हालाखीची नाही. त्यामुळे या सर्वच प्रकल्पबाधितांनी आपल्या जमिनीचे तात्काळ अधिग्रहण करून आवश्यक अथवा देय मोबदला आदा करावा अशी भूमिका घेतली आहे (सारणी क्र. ५.१२).

यावरून प्रस्तुत प्रकल्पबाधितांची सहकार्याचीच भावना असल्याचे दिसून येते. त्यामुळे संबंधित प्रकल्पबाधितांना तात्काळ अधिग्रहण करून त्यांचा योग्य तो जमिन परतावा आदा करणे आवश्यक आहे.

सारणी क्र. ५.१२: प्रकल्पबाधितांच्या जमिन खरेदी नोटीसविषयक विवेचन

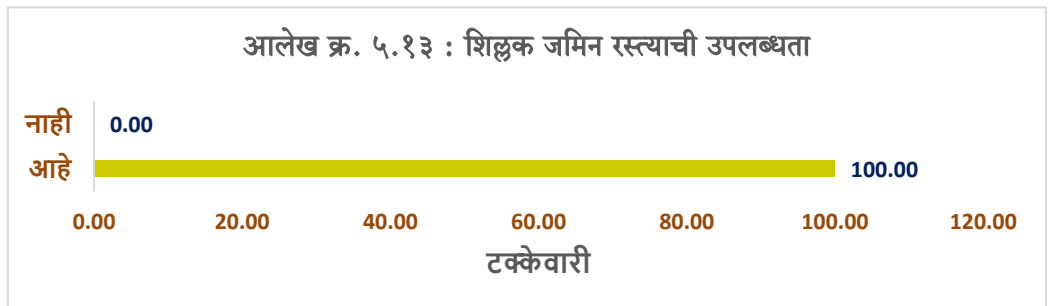
अ. क्र.	जमिन खरेदी विषयक नोटीसबाबत विवेचन	टक्केवारी
१	आहे	१००.००
२	नाही	०.००
एकूण		१००.००

चारही प्रकल्पबाधितांनी आपल्या प्रकल्पबाधित जमिनीचे नगरपरिषदेने अधिग्रहण करून प्रकल्पबाधन मोबदला तातडीने आदा करावा अशी खरेदी नोटीस नगरपरिषदेस दिली आहे.

सारणी क्र. ५.१३: प्रकल्पबाधन व्यतिरिक्त शिल्लक जमिनीस रस्ता उपलब्ध असण्याविषयीची स्थिती

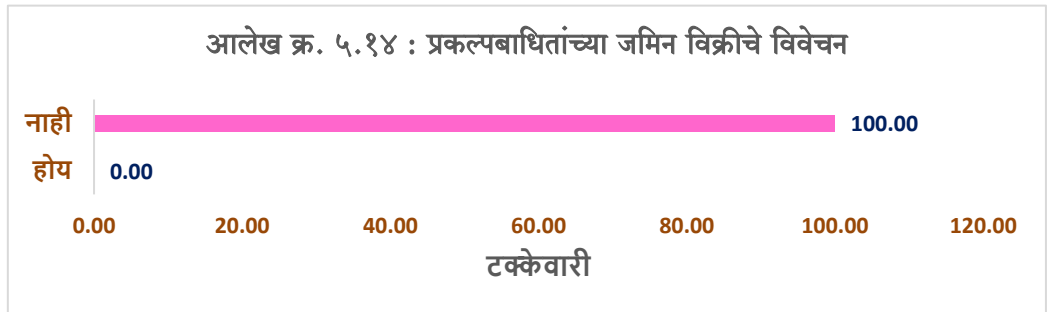
अ. क्र.	शिल्लक जमिन रस्त्याची उपलब्धता	टक्केवारी
१	आहे	१००.००
२	नाही	०.००
एकूण		१००.००

प्रस्तुत प्रकल्पबाधित जमिनीव्यतिरिक्त प्रकल्पबाधितांची जी उर्वरित जमिन आहे त्यास रस्ता उपलब्ध असणे आवश्यक होते. कारण प्रस्तुत प्रकल्प नगरपरिषद हद्दीत येत असल्यामुळे या जमिनीही शहरी हद्दीत येतात. त्यामुळे या जमिनींच्या भविष्यातील वळण चलनाकरीता रस्ता उपलब्ध असणे महत्त्वाचे आहे. अर्थात सर्व प्रकल्पबाधितांच्या प्रकल्पबाधनाव्यतिरिक्त उर्वरित जमिनीस रस्ता उपलब्ध असल्याने प्रस्तुत प्रश्न आपोआपच निकाली निघतो. म्हणजेच याकामी प्रकल्प विभाग या नात्याने सावंतवाडी नगरपरिषदेवर काहीही अधिकची जबाबदारी येत नाही. उर्वरित जमिनीस रस्ता उपलब्ध असल्यामुळेच एकाही प्रकल्पबाधिताने त्यांची उर्वरित जमिन विकली नाही. कारण प्रस्तुत जमिनी नगरपरिषद क्षेत्रात असल्याने त्यांचे आर्थिक मूल्य आकर्षक आहे (सारणी क्र. ५.१३).

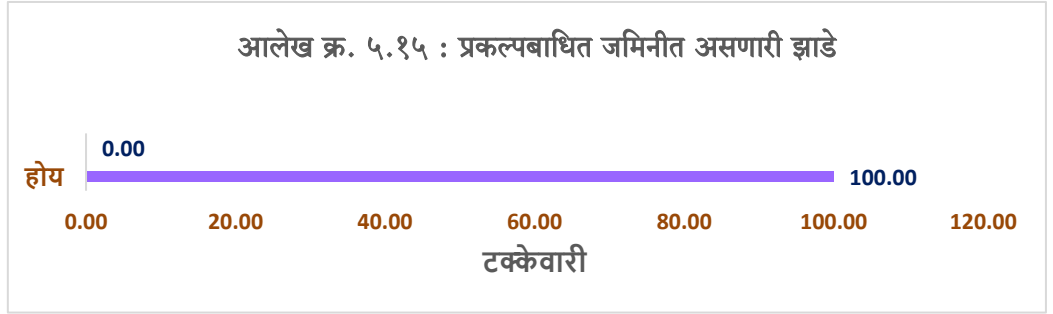
सारणी क्र. ५.१४: प्रकल्पबाधित व्यतिरिक्त उर्वरित जमिनींच्या विक्रीविषयक विवेचन

अ. क्र.	प्रकल्पबाधितांच्या जमिन विक्रीचे विवेचन	टक्केवारी
१	होय	०.००
२	नाही	१००.००
एकूण		१००.००

सारणी क्र. ५.१५: प्रकल्पबाधित जमिनीतील वृक्ष उपलब्धतेविषयक विवेचन

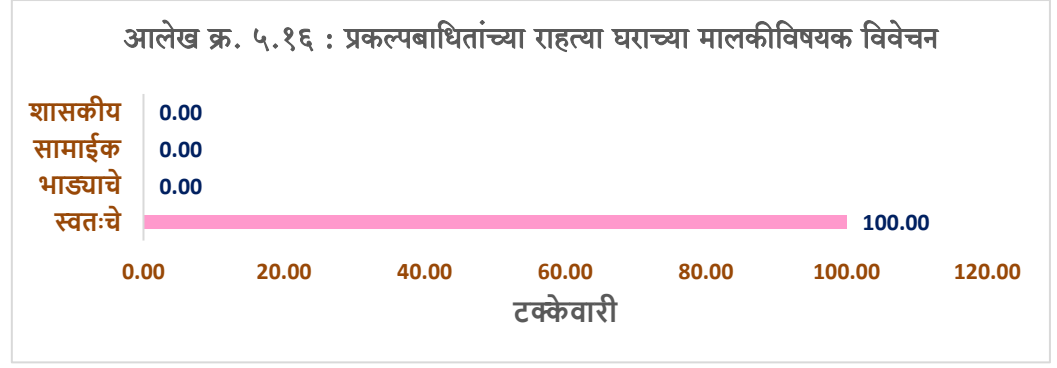
अ. क्र.	धरण क्षेत्र जमिनीत असणारी झाडे	टक्केवारी
१	होय	१००.००
२	नाही	०.००
एकूण		१००.००

प्रस्तुत प्रकल्प व पर्यायाने प्रकल्पबाधन क्षेत्र कोकणाच्या जास्त पर्जन्यमान परिक्षेत्रात येत असल्याने प्रकल्पबाधित जमिनीमध्ये वृक्षसंपदा असणे अगदीच नैसर्गिक आहे. अर्थात प्रकल्पक्षेत्रातील व प्राथमिक माहिती संकलनावेळी जेव्हा सापनि अभ्यासगटाने प्रत्यक्ष पाहणी केली तेव्हा सर्वच आरक्षित जमिनींवर मुबलक प्रमाणात वृक्षसंपदा असल्याचे निदर्शनास आले. अणि संबंधित प्रकल्पबाधितांनीही त्याबाबतचे विवेचन केले. पर्यायाने प्रकल्पबाधित जमिनींचा पुनर्वसन मोबदला निश्चित करताना या सर्व झाडांचे प्रकार, वय, उत्पन्नक्षमतेनुसार मोजदाद करून बाजार किंमत ठरवून त्याप्रमाणे किंमत आदा करणे आवश्यक आहे.

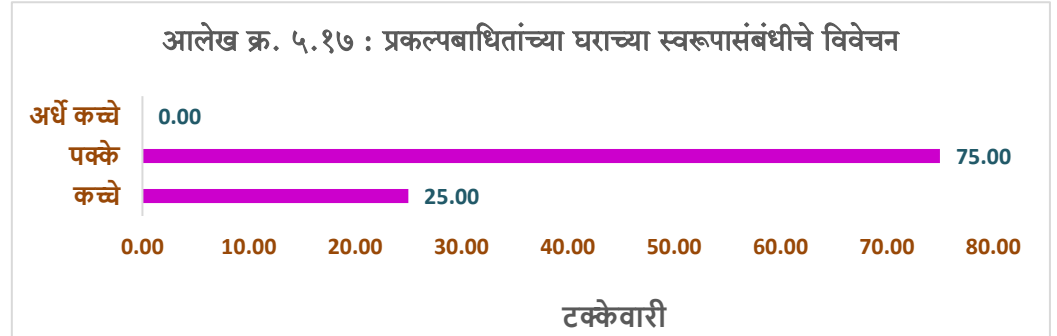
सारणी क्र. ५.१६: प्रकल्पबाधितांच्या घर मालकीविषयक स्थिती

अ. क्र.	प्रकल्पबाधितांच्या राहत्या घराच्या मालकीविषयक विवेचन	टक्केवारी
१	स्वतःचे	१००.००
२	भाड्याचे	०.००
३	सामाईक	०.००
४	शासकीय	०.००
एकूण		१००.००

सारणी क्र. ५.१७: प्रकल्पबाधितांच्या राहत्या घराच्या स्वरूपासंबंधीचे विवेचन

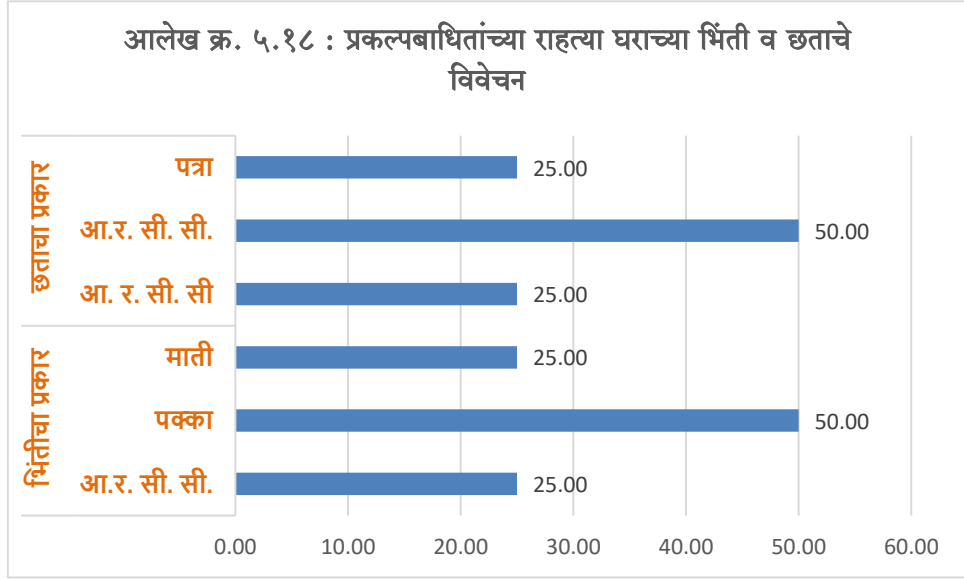
अ. क्र.	प्रकल्पबाधितांच्या घराच्या स्वरूपासंबंधीचे विवेचन	टक्केवारी
१	कच्चे	२५.००
२	पक्के	७५.००
३	अर्धे कच्चे	०.००
एकूण		१००.००

सारणी क्र. ५.१८: प्रकल्पबाधितांच्या राहत्या घराच्या भिंती व छताचे विवेचन

अ. क्र.	भिंतीचा प्रकार	टक्केवारी
१	आर. सी. सी.	२५.००
२	पक्का	५०.००
३	माती	२५.००
एकूण		१००.००

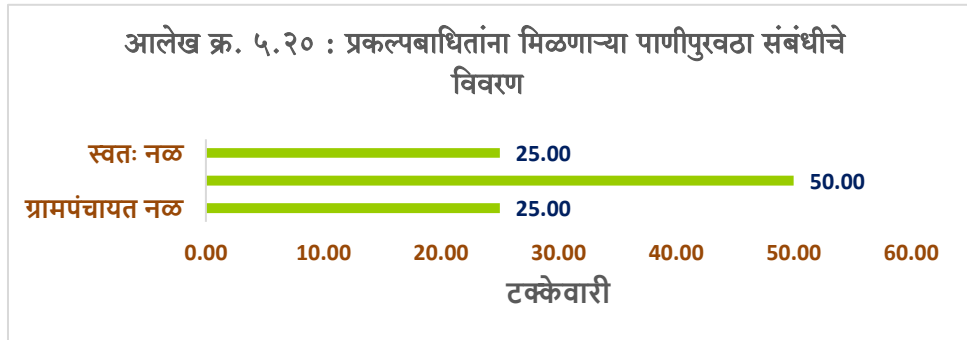
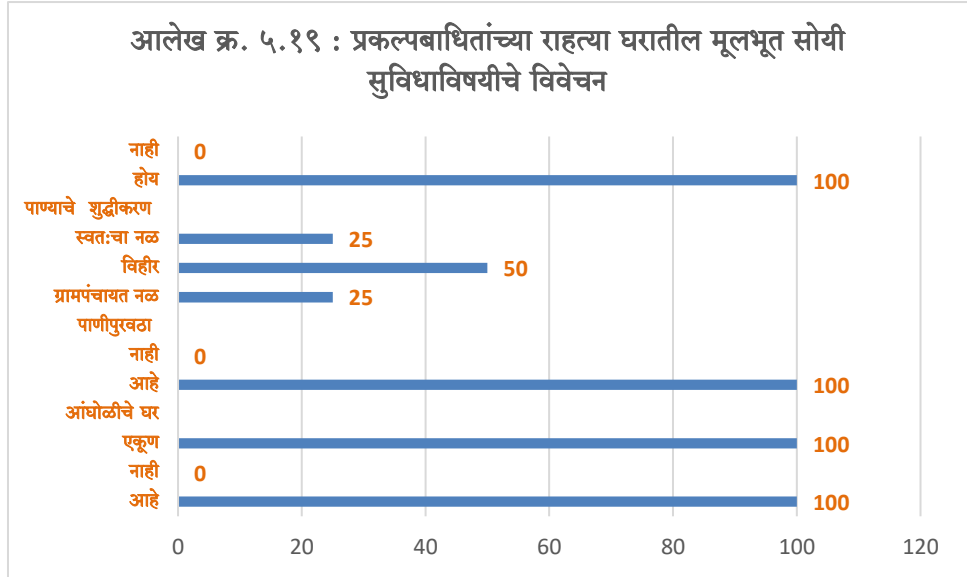
छताचा प्रकार		
१	आर. सी. सी.	२५.००
२	आर. सी. सी.	५०.००
३	पत्रा	२५.००
एकूण		१००.००

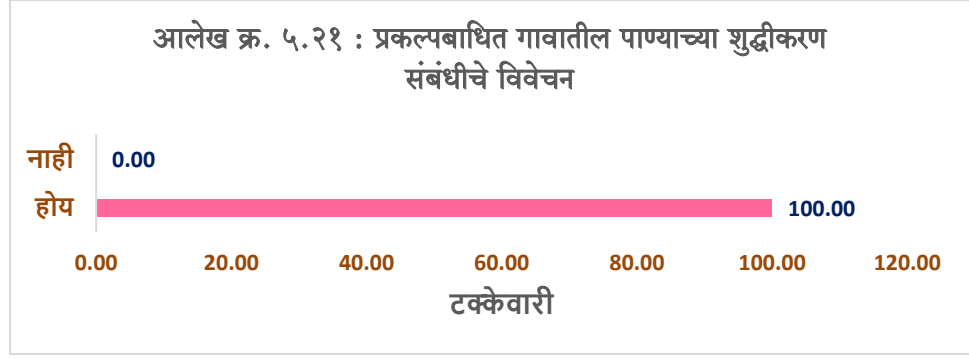

सारणी क्र. ५.१९: प्रकल्पबाधितांच्या राहत्या घरातील मूलभूत सोयी सुविधाविषयीचे विवेचन

अ. क्र.	प्रकल्पबाधित कुटुंबांच्या राहत्या घराचे स्वरूप	टक्केवारी
शौचालय		
१	आहे	१००.००
२	नाही	०.००
	एकूण	१००.००
आंगोळीचे घर		
१	आहे	१००.००
२	नाही	०.००
	एकूण	१००.००

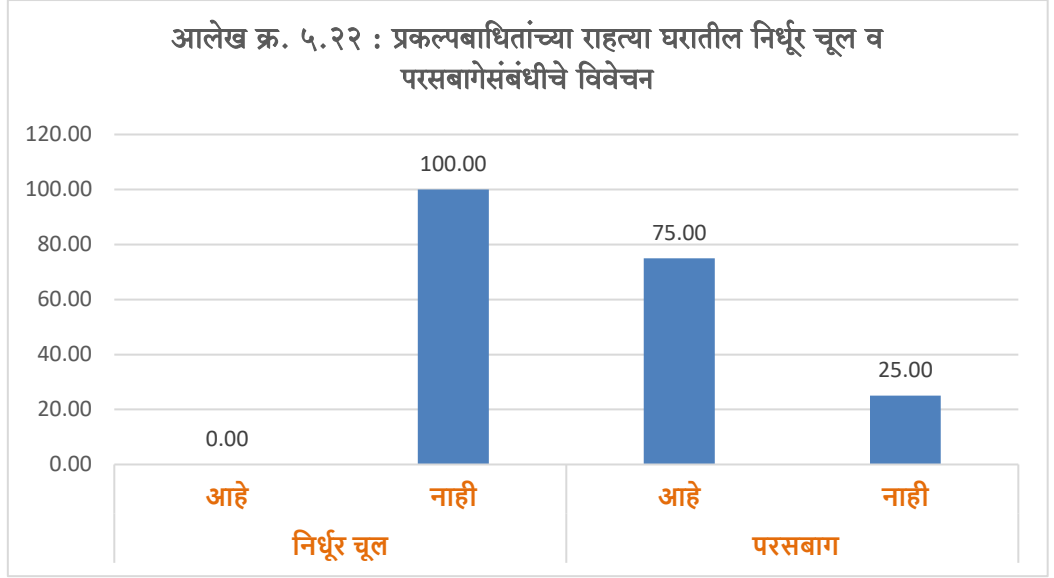
प्रकल्पबाधितांना मिळणाऱ्या पाणीपुरवठा संबंधीचे विवरण		
१	ग्रामपंचायत नळ	२५.००
२	विहीर	५०.००
३	स्वतःचा नळ	२५.००
	एकूण	१००.००
प्रकल्पबाधित गावातील पाण्याच्या शुद्धीकरण संबंधीचे विवेचन		
१	होय	१००.००
२	नाही	०.००
	एकूण	१००.००

सारणी क्र. ५.२०: प्रकल्पबाधितांच्या राहत्या घरातील निर्धूर चूल व परसबागेसंबंधीचे विवेचन

अ. क्र. राहत्या घराचे स्वरूप टक्केवारी		
निर्धूर चूल		
१	आहे	०.००
२	नाही	१००.००
एकूण		१००.००
परसबाग		
१	आहे	७५.००
२	नाही	२५.००
एकूण		१००.००

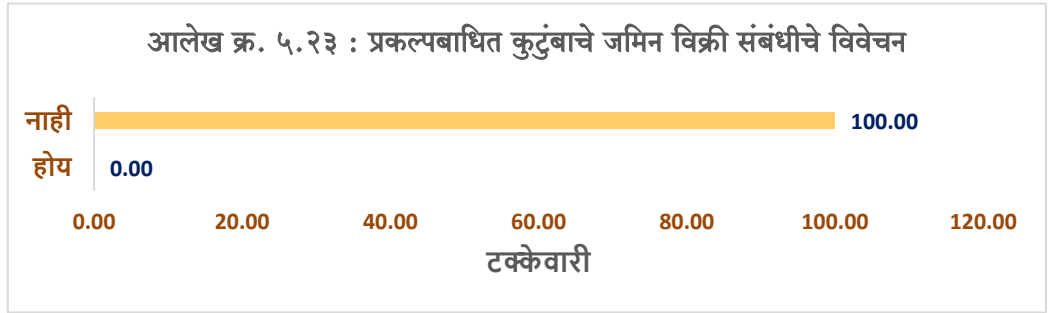

अनुक्रमे सारणी क्र. ५.१६ ते ५.२० मधील आकडेवारी प्रकल्पबाधितांची घरमालकी, घराचे बांधकाम, घराच्या भिंती व छताचा प्रकार, घरातील मूलभूत सोयी सुविधा आणि परसबाग किंवा निर्धूर चूल यासारख्या सुविधा आहेत किंवा नाही याविषयीचे विवेचन करते. उपरोल्लेखित सर्व सुविधांविषयीची प्राथमिक माहिती असे विवेचन करते की;सर्व प्रकल्पबाधितांना आपली स्वतःच्या मालकीची राहती घरे आहेत. यापैकी एका प्रकल्पबाधिताचे घर कच्चे असून उर्वरित तीन प्रकल्पबाधितांची घरे पक्की आहेत. पक्क्या घरांची बांधकामे आर. सी. सी. छताची किंवा इतर पक्क्या स्वरूपाची असून एका कच्च्या घराचे बांधकाम मातीत केल्याचे आमच्या निदर्शनास आले. पक्क्या बांधकामाचे छत आर. सी. सी. मध्ये आहे तर मातीच्या बांधकामातील घराचे छत पत्र्याचे आहे असे दिसून आले. मात्र यापैकी सर्व घरांमध्ये शौचालय व आंगठ्याचे घर असल्याने आरोग्याच्या किंवा स्वच्छतेच्या समस्या प्रकल्पबाधितांनी आपल्या पातळीवर सोडविल्याचे निदर्शनास आले. एलपीजी गॅसचा वापर होत असल्याने यापैकी एकाही घरात निर्धूर चूल दिसून आली नाही. तर चारपैकी तीन प्रकल्पबाधितांच्या घरात परसबाग आहे. एका घरात मात्र परसबागेकरीता जागा नसल्याने परसबाग नाही असे दिसून आले. चारपैकी एक प्रकल्पबाधित सावंतवाडीत वास्तव्यास नाही. कारण त्याने सोलापूर जिल्ह्यात स्थलांतर केले आहे. तेथे त्यास ग्रामपंचायतीच्या नळाद्वारे दैनंदिन पाण्याचा

पुरवठा होतो. उर्वरित तीनपैकी दोन प्रकल्पबाधितांकडे पाण्यासाठी स्वतःची विहीर असून एका प्रकल्पबाधिताकडे स्वतःच्या नळाची सुविधा असल्याचे त्यांनी नमूद केले. तसेच चारही प्रकल्पबाधित कुटुंबाना स्वच्छ पाण्याचा पुरवठा मिळत असल्याचे दिसून आले.

सारणी क्र. ५.२१: प्रकल्पबाधित कुटुंबाचे जमिन विक्रीविषयक विवेचन

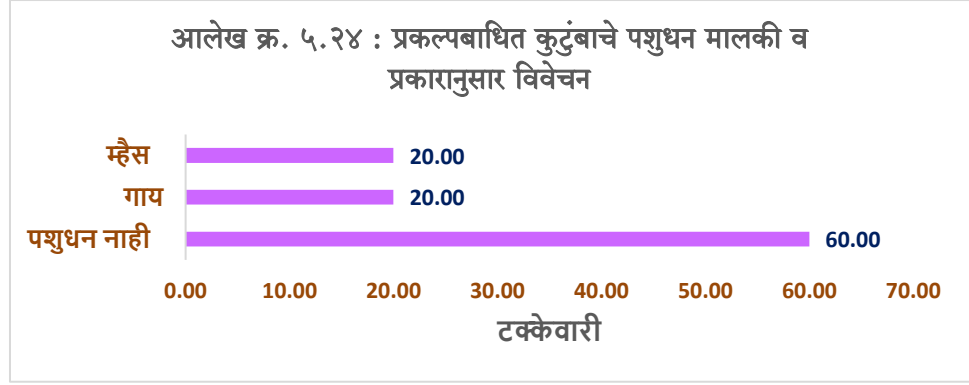
अ. क्र.	प्रकल्पबाधित कुटुंबाचे जमिन विक्री संबंधीचे विवेचन	टक्केवारी
१	होय	०.००
२	नाही	१००.००
एकूण		१००.००

प्रस्तुत प्रकल्प सावंतवाडी नगरपरिषदेच्या हद्दीत असल्याने प्रकल्पबाधितांच्या उर्वरित जमिनीचे मूल्य आकर्षक असल्याने किंवा संबंधित जमिनीवर प्रकल्पबाधित जमिन मालक काही उद्योग व्यवसाय करू शकत असल्याने त्यापैकी एकाही प्रकल्पबाधिताने आपली प्रकल्पबाधन व्यतिरिक्त उर्वरित जमिन विकली नाही असेच दिसून आले.

सारणी क्र. ५.२२: प्रकल्पबाधित कुटुंबाचे पशुधन मालकी व प्रकारानुसार विवेचन

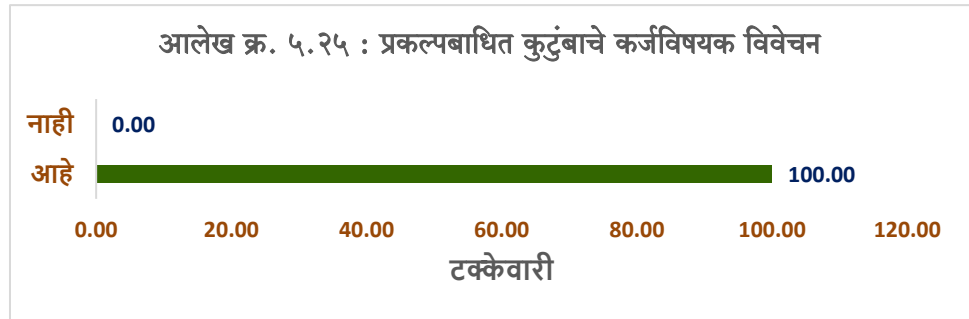
अ. क्र.	पशुधन मालकीचे प्रकारानुसार विवरण	टक्केवारी
	कुटुंबाकडे असलेले पशुधन	
१	पशुधन नाही	६०.००
२	गाय	२०.००
३	म्हैस	२०.००
एकूण		१००.००

काही (६० टक्के) प्रकल्पबाधित कुटुंबाकडे वेगवेगळ्या प्रकारचे पशुधन नसल्याचे निदर्शनास येते. तर उर्वरित (४० टक्के) प्रकल्पबाधितांकडे स्वतःच्या मालकीच्या गायी किंवा म्हेस यासारखे पशुधन उपलब्ध असल्याचे दुग्ध व्यवसायातून पुरवणी उत्पन्नाचे मार्ग उपलब्ध आहेत असे दिसून आले.

सारणी क्र. ५.२३: प्रकल्पबाधित कुटुंबाचे कर्जविषयक विवेचन

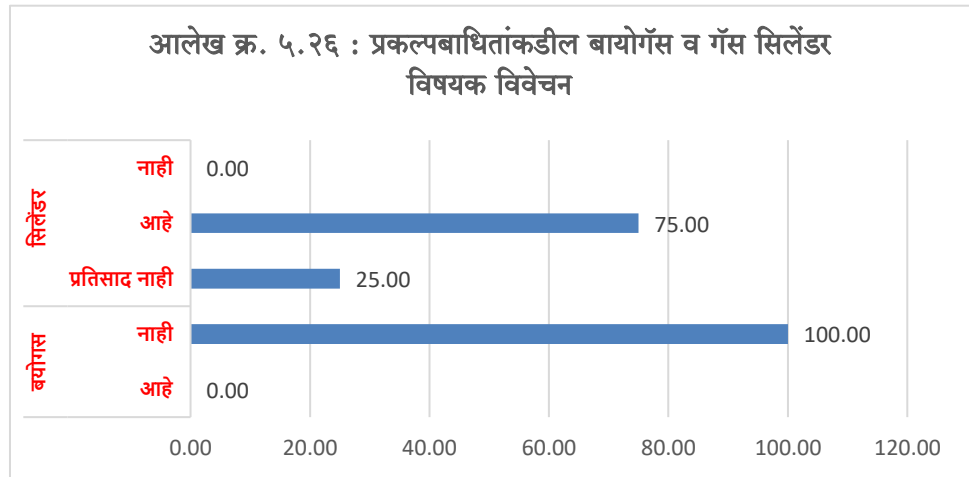
अ. क्र.	प्रकल्पबाधितांचे कर्जविषयक विवेचन	टक्केवारी
१	आहे	१००.००
२	नाही	०.००
एकूण		१००.००

प्रत्येक प्रकल्पबाधित कुटुंबावर कमी-अधिक प्रमाणात कर्ज असल्याचे दिसून आले. कारण या चारही कुटुंबांनी वेगवेगळ्या कारणांकरीता कमी-अधिक प्रमाणात कर्ज काढल्याचे प्राथमिक माहिती संकलनाचेवेळी आमच्याकडे नमूद केले.

सारणी क्र. ५.२४: प्रकल्पबाधितांकडील बायोगॅस व गॅस सिलेंडर विषयक विवेचन

अ. क्र.	प्रकल्पबाधितांकडील बायोगॅस व गॅस सिलेंडर विषयक विवेचन	टक्केवारी
बायोगॅस		
१	आहे	०.००
२	नाही	१००.००
एकूण		१००.००
गॅस सिलेंडर		
१	प्रतिसाद नाही	२५.००
२	आहे	७५.००
३	नाही	०.००
एकूण		१००.००

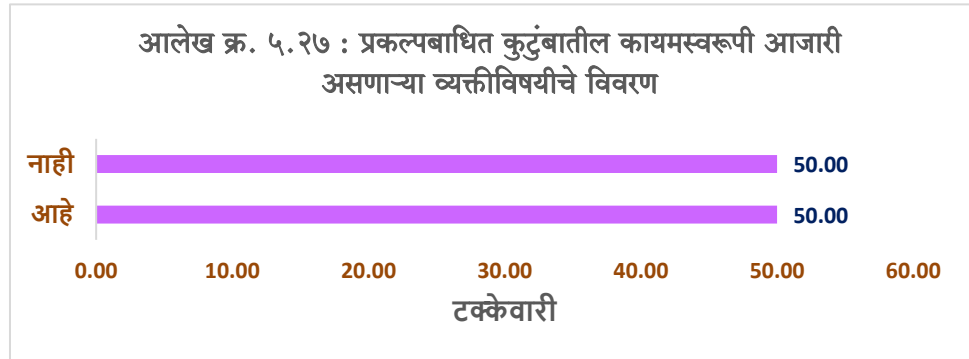

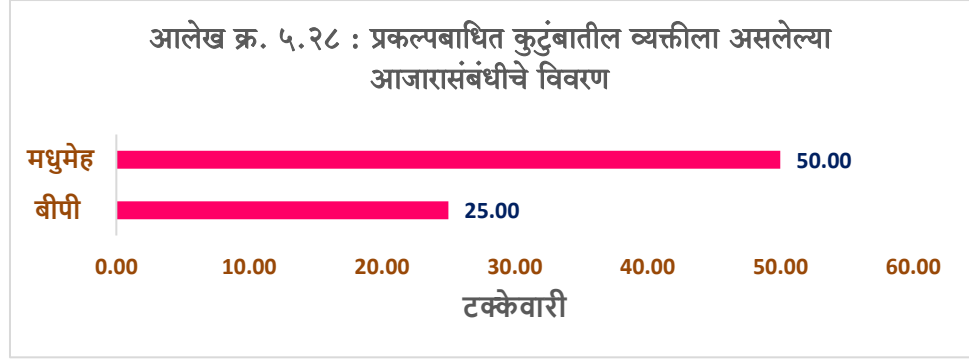
सर्व प्रकल्पबाधित कुटुंबाकडे शहरी वास्तव्यामुळे एलपीजी गॅस पुरवठा असल्यामुळे बायोगॅसची आवश्यकता नाही. त्यामुळे सर्वच प्रकल्पबाधितांकडे बायोगॅस नसून एलपीजी गॅस सिलेंडर असल्याचे दिसते.

सोलापूरला स्थलांतरीत झालेल्या प्रकल्पबाधिताकडे शेती व्यवसाय असल्यामुळे बायोगॅस नसून एलपीजी व चुलीवरील स्वयंपाक असल्यामुळे प्रस्तुत प्रश्नावर प्रतिसाद नाही.

सारणी क्र. ५.२५: प्रकल्पबाधित कुटुंबातील कायमस्वरूपी आजारी व्यक्तीविषयीचे व आजाराविषयीचे विवेचन

अ. क्र.	प्रकल्पबाधित कुटुंबातील कायमस्वरूपी आजारी असणाऱ्या व्यक्तीविषयीचे विवरण	टक्केवारी
१	आहे	५०.००
२	नाही	५०.००
एकूण		१००.००
प्रकल्पबाधित कुटुंबातील व्यक्तीला असलेल्या आजारासंबंधीचे विवरण		
१	बीपी	२५.००
२	मधुमेह	७५.००
एकूण		१००.००

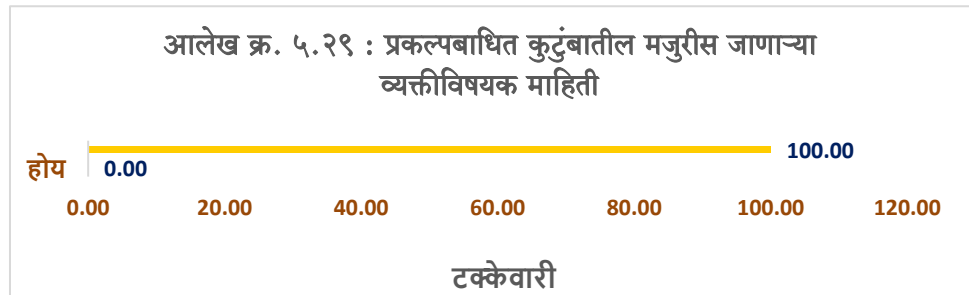

चारपैकी दोन प्रकल्पबाधित कुटुंबात कायमस्वरूपी आजारी असणारे सदस्य आहेत. आजाराचे स्वरूप उच्च रक्तदाब (२५%) व मधुमेह (७५%) असल्याचे संबंधित कुटुंबांना या व्यक्तीच्या आजारावर दैनंदिन स्वरूपाचा खर्च येत असल्याने जर प्रकल्पबाधित जमिनीचे तात्काळ मूल्यांकन करून त्यांचे मोबदले आदा केले तर ते प्रकल्पबाधितांच्या आर्थिक मदतीचे असेल यात शंका नाही.

सारणी क्र. ५.२६: प्रकल्पबाधित कुटुंबातील उदरनिर्वाहार्थ मजुरी विषयक विवेचन

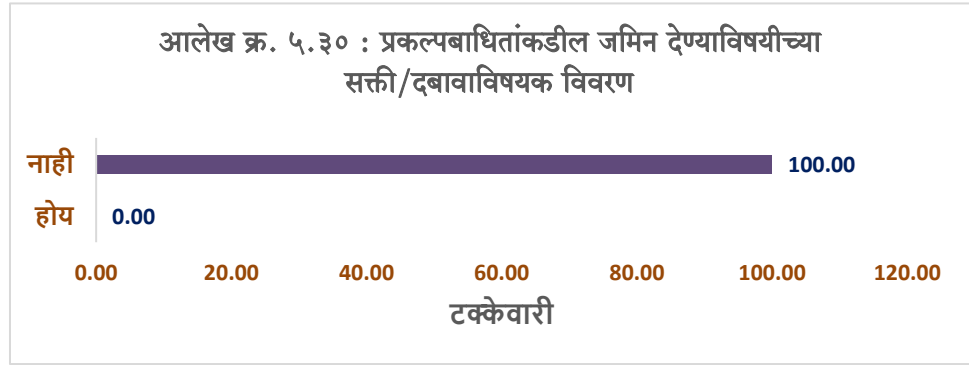
अ. क्र.	प्रकल्पबाधित कुटुंबातील मजुरीस जाणाऱ्या व्यक्तीविषयक माहिती	टक्केवारी
१	होय	०.००
२	नाही	१००.००
एकूण		१००.००

सर्वच प्रकल्पबाधितांची आर्थिक परिस्थिती बऱ्यापैकी सधन असल्यामुळे यापैकी एकाही कुटुंबातील एकही व्यक्ती उदरनिर्वाहासाठी मजुरीवर निर्भर नाही असे प्राथमिक माहिती संकलनावरून लक्षात आले.

सारणी क्र. ५.२७: प्रकल्पबाधितांवर प्रकल्पकामी जमिन देण्याविषयीच्या सक्तीवषियक स्थिती

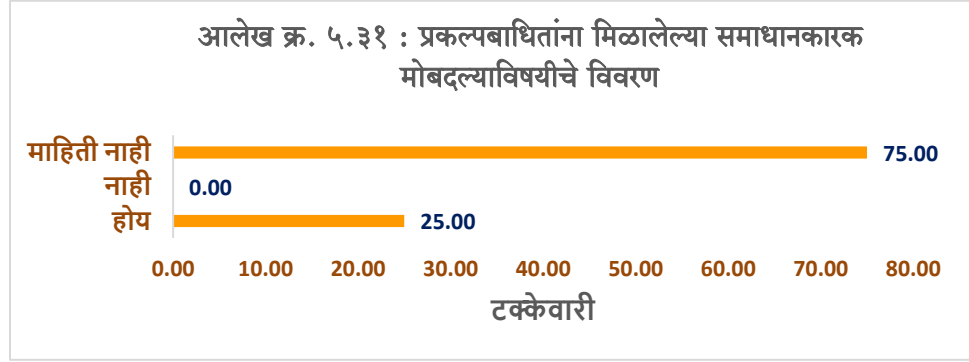
अ. क्र.	प्रकल्पबाधितांकडील जमिन देण्याविषयीच्या सक्ती/दबावाविषयक विवरण	टक्केवारी
१	होय	०.००
२	नाही	१००.००
एकूण		१००.००

चारपैकी एकाही प्रकल्पबाधितावर प्रकल्पाकरीता जमिन देण्यासाठी कोणीही सक्ती केली नाही असेच दिसून येते. याउलट या चारही प्रकल्पबाधितांनी प्रस्तावित प्रकल्पकामी आपली जमिन देवू करून सहकार्य केल्याचेच दिसून येते. अर्थात प्रकल्प विभाग म्हणजे सावंतवाडी नगरपरिषदेने लवकरात लवकर जमिन अधिग्रहित करून त्यांना योग्य मोबदला मिळावा याकरीता जमिन खरेदी नोटीसही दिली आहे. याचाच अर्थ असा की प्रस्तुत प्रकल्पबाधितांना आपली जमिन लवकरात लवकर अधिग्रहित करून त्याकामीचा मोबदला मिळावा ही त्यांची अपेक्षा आहे.

सारणी क्र. ५.२८: प्रकल्पबाधितांना अपेक्षित मोबदल्याविषयीचे मत प्रदर्शन

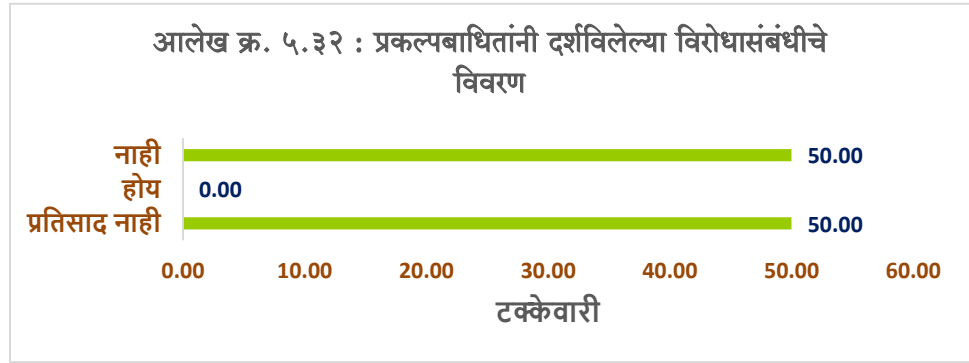
अ. क्र.	प्रकल्पबाधितांना मिळालेल्या समाधानकारक मोबदल्याविषयीचे विवरण	टक्केवारी
१	होय	२५.००
२	नाही	०.००
३	माहिती नाही	७५.००
एकूण		१००.००

प्रस्तुत प्रकल्पबाधितांना त्यांच्या जमिनीचा किती मोबदला मिळणार आहे याविषयीची माहितीच नसल्याने चारपैकी तीन प्रकल्पबाधितांनी याविषयी काहीही माहित नसल्याचे निवेदन केले तर एका प्रकल्पबाधिताने समाधानकारक मोबदला मिळेल अशी अपेक्षा व्यक्त केली. याचाच अर्थ असा की इतर अनेक प्रकल्पांप्रमाणेच प्रस्तुत प्रकल्पाबाबतही हेच सत्य आहे की प्रकल्प विभागाकडून प्रकल्पबाधितांना कोणत्याही प्रकारची माहिती पुरविली जात नाही. अर्थात ही बाब कोणत्याही सार्वजनिक प्रकल्प अंमलबजावणीच्यादृष्टीने सकारात्मक नाही.

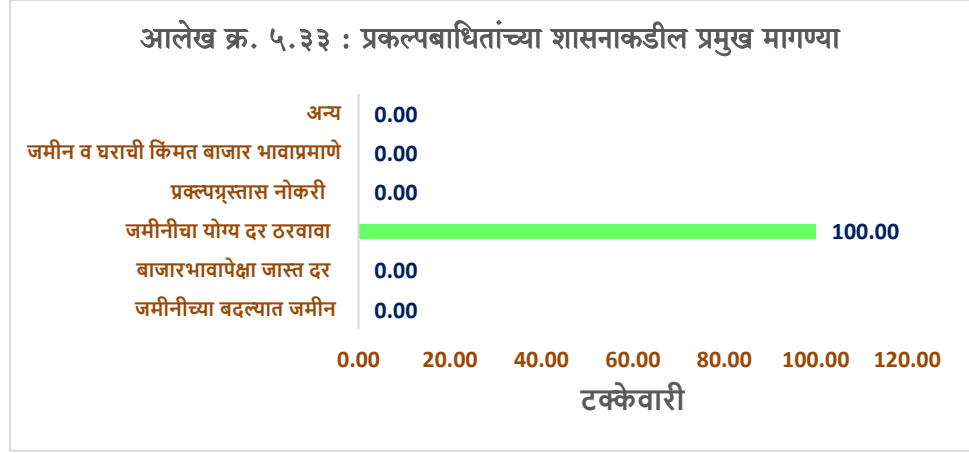
सारणी क्र. ५.२९: प्रकल्पबाधितांकडून प्रस्तुत प्रकल्पास दर्शविलेल्या विरोधासंबंधीचे विवेचन

अ. क्र.	प्रकल्पबाधितांनी दर्शविलेल्या विरोधासंबंधीचे विवरण	टक्केवारी
१	प्रतिसाद नाही	५०.००
२	होय	०.००
३	नाही	५०.००
एकूण		१००.००

सारणी क्र. ५.३०: प्रकल्पबाधितांच्या प्रकल्प मोबदल्यासंबंधी प्रकल्प विभागाकडून अपेक्षा

अ. क्र.	प्रकल्पबाधितांच्या शासनाकडील प्रमुख मागण्या	टक्केवारी
१	जमिनीच्या बदल्यात जमिन	०.००
२	बाजारभावापेक्षा जास्त दर	०.००
३	जमिनीचा योग्य दर ठरवावा	१००.००
४	प्रकल्पग्रस्तास नोकरी	०.००
५	जमिन व घराची किंमत बाजारभावाप्रमाणे	०.००
६	अन्य	०.००
एकूण		१००.००

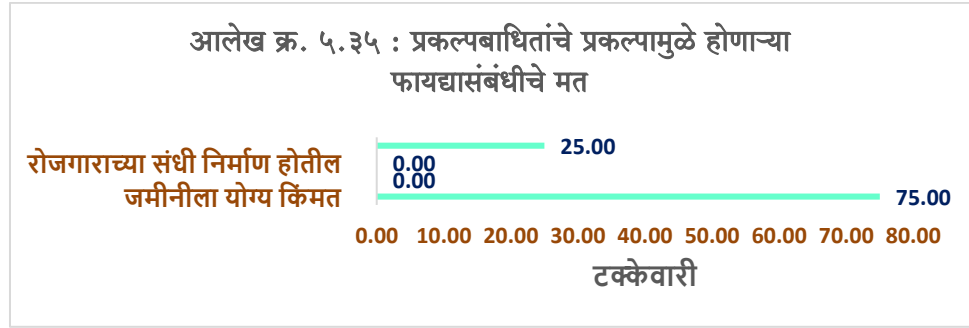
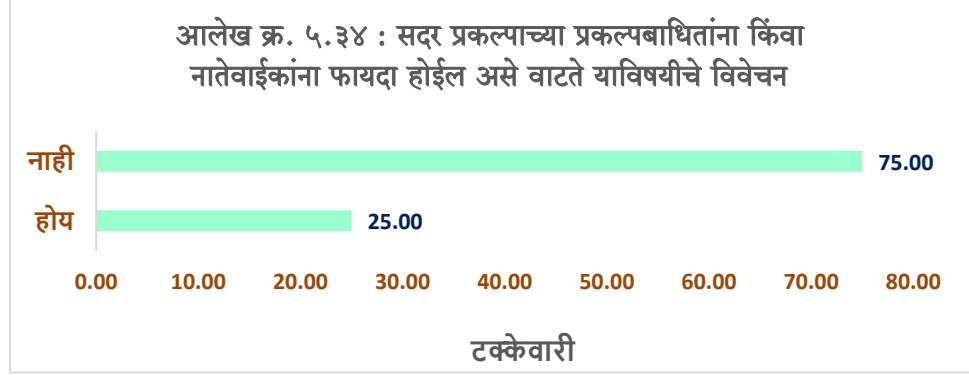

बहुतांशी चारपैकी एकाही प्रकल्पबाधिताने प्रस्तुत प्रकल्पास विरोध केला नाही असे विशेषत्वाने नमूद करावे लागेल. कारण एकाही प्रकल्पबाधिताने प्रस्तुत प्रकल्पास विरोध केला असे नमूद केले नाही. आणि म्हणूनच सावंतवाडी नगरपरिषदेकडून जमिनीचे तात्काळ अधिग्रहण करून त्यांना प्रकल्पबाधनाचा न्याय्य मोबदला मिळावा अशीच सर्व प्रकल्पबाधितांची इच्छा असल्याचे त्यांनी नमूद केले (सारणी क्र. ५.२९). सारणी क्र. ५.३० मधील आकडेवारीवरून असेच दिसून येते की सर्वच्या सर्व प्रकल्पबाधितांना आपल्या प्रकल्पबाधित जमिनीचा योग्य मोबदला मिळावा अशी अपेक्षा आहे.

सारणी क्र. ५.३१: प्रकल्पबाधितांचे प्रकल्पाच्या संभाव्य लाभाविषयीचे मत प्रदर्शन

अ. क्र.	सदर प्रकल्पाच्या प्रकल्पबाधितांना किंवा नातेवाईकांना फायदा होईल असे वाटते याविषयीचे विवेचन	टक्केवारी
१	होय	२५.००
२	नाही	७५.००
एकूण		१००.००
प्रकल्पबाधितांचे प्रकल्पामुळे होणाऱ्या फायद्यासंबंधीचे मत		
१	जमिनीला योग्य किंमत	७५.००
२	रोजगार मिळेल	०.००

३	रोजगाराच्या संधी निर्माण होतील	०.००
४	सांगता येत नाही	२५.००
एकूण		१००.००

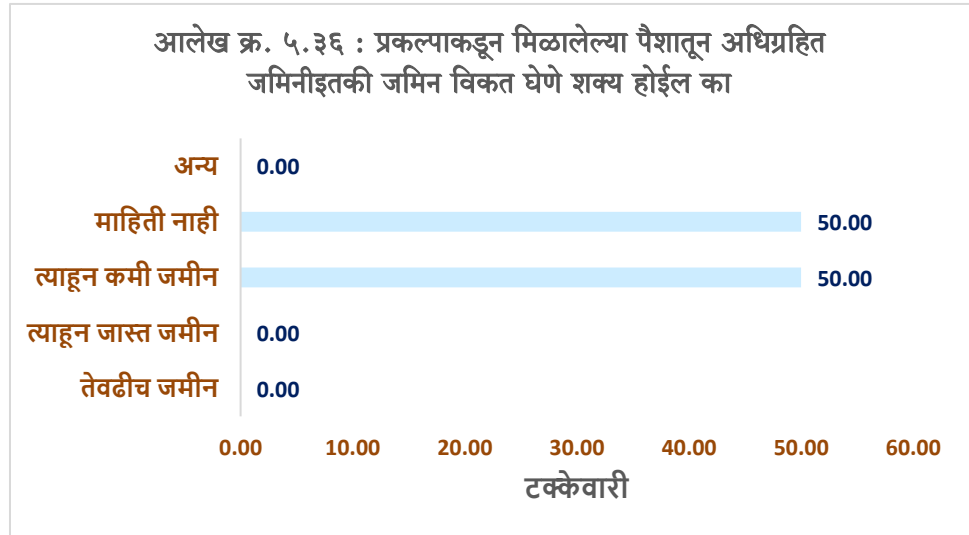

बहुतांशी ७५ टक्के प्रकल्पबाधितांना प्रस्तुत प्रकल्पाचा त्यांच्या नातेवाईकांना काहीही लाभ होणार नाही असे मत आहे. तर ज्यांना वाटते की प्रस्तुत प्रकल्पाचा काही फायदा होईल असे ज्या प्रकल्पबाधितांस वाटते तो लाभ प्रकल्पाच्या आसपासच्या जमिनींची किंमत वाढेल असेच त्यांना वाटते. तर एका प्रकल्पग्रस्ताने काय लाभ होईल याविषयीची काहीही कल्पना नाही असे नमूद केले. अर्थात कोणत्याही परिसरातील उर्वरित जमिनींचे मूल्य भांडवलीकरण होवून किंमती वधारतात. परंतु अशा प्रकारच्या मूल्य भांडवलीकरणामुळे वधारलेल्या जमिन किंमतींचा लाभ मात्र कधीही प्रकल्पबाधितांना होत नाही असा इतर सर्व प्रकल्पांचाही अनुभव आहे. त्यामुळे किमान जे प्रकल्पबाधित असतात त्यांच्या जमिनींना योग्य मूल्य आदा करणे ही प्रत्येक प्रकल्प विभागाने आपली

नैतिक जबाबदारी आहे असे मान्य करून त्याप्रमाणे अंमलबजावणी करणे आवश्यक ठरते.

सारणी क्र. ५.३२: प्रकल्पबाधित जमिन मोबदल्यात नवीन जमिन खरेदीविषयी प्रकल्पबाधितांचे मत प्रदर्शन

अ. क्र.	प्रकल्पाकडून मिळालेल्या पैशातून जमिन विकत घेणे शक्य होईल का	टक्केवारी
१	तेवढीच जमिन	०.००
२	त्याहून जास्त जमिन	०.००
३	त्याहून कमी जमिन	५०.००
४	माहिती नाही	५०.००
५	अन्य	०.००
एकूण		१००.००

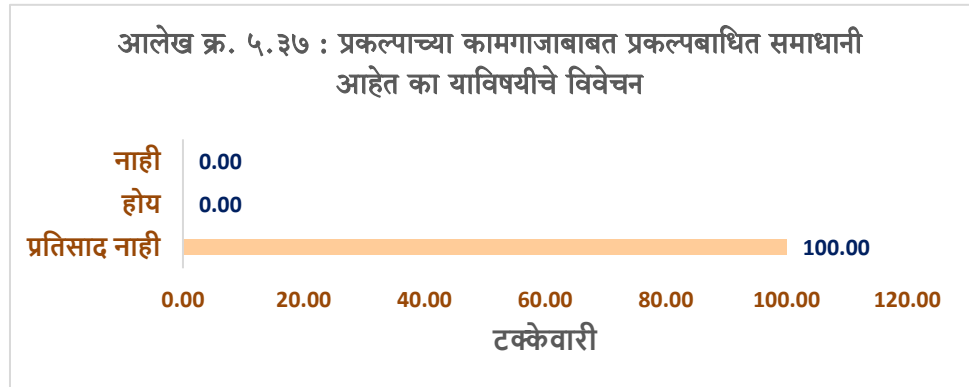

उपरोल्लेख केल्याप्रमाणे कोणत्याही पायाभूत सुविधा प्रकल्पामुळे प्रकल्प परिसरातील जमिनीचे मूल्य भांडवलीकरण होवून किंमत वृद्धी होते व त्यामुळे प्रकल्प परिसरातून प्रकल्पबाधितांचे समूळ उच्चाटन होण्याचा अनुभव नवीन नाहीच. आर्थिक सुधारणेनंतरच्या काळात अनेक प्रकल्पबाधितांनी हा अनुभव घेतलेला आहेच. प्रस्तुत

प्रकल्पबाधितांचेही याविषयीचे मत प्रदर्शन वेगळे नसल्याचेच दिसून येते. कारण ५० टक्के प्रकल्पबाधितांचे स्पष्ट मत आहे की प्रकल्पबाधनाच्या मोबदल्यात त्यांना जी रक्कम मिळेल त्याच्या मोबदल्यात प्रकल्पबाधन जमिनीइतकी जमिन घेणे शक्य होणार नाही तर उर्वरित ५० टक्के प्रकल्पबाधित याविषयीचे मत प्रदर्शन करण्यास अक्षम आहेत असे दिसून येते. अर्थात प्रस्तुत प्रकल्पबाधितांनाही प्रकल्पबाधन मोबदल्यातून प्रकल्प परिसरात त्यांच्या अधिग्रहित जमिनीइतकी जमिन नव्याने खरेदी करणे शक्य नाही असे आम्हास क्षेत्रभेटीवेळी निदर्शनास आले.

सारणी क्र. ५.३३: प्रकल्पाच्या कामाबाबतचे प्रकल्पबाधितांचे मत प्रदर्शन

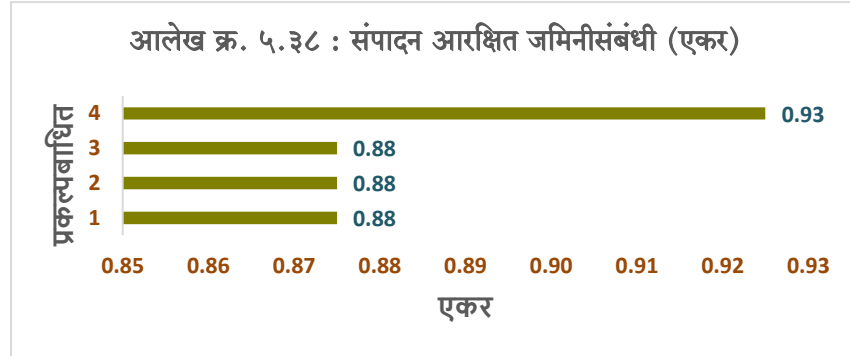
अ. क्र.	प्रकल्पाच्या कामगाजाबाबत प्रकल्पबाधित समाधानी आहेत का याविषयीचे विवेचन	टक्केवारी
१	प्रतिसाद नाही	१००.००
२	होय	०.००
३	नाही	०.००
एकूण		१००.००

प्रस्तुत प्रकरणी एकाही प्रकल्पबाधिताने आपले मतप्रदर्शन केले नाही कारण अद्याप या बाह्यवळण रस्त्याच्या कामास सुरुवात झालेली नाही. इतर अनेक सार्वजनिक प्रकल्पांप्रमाणे प्रस्तुत प्रकल्पही गेले अनेक वर्षे प्रलंबित आहे. तर नजिकच्या भविष्यात प्रस्तुत प्रकल्प सुरू होईल असे लक्षण नाही.

सारणी क्र. ५.३४: प्रति प्रकल्पबाधक अधिग्रहित जमिनीच्या आकारमानाविषयीचे विवेचन

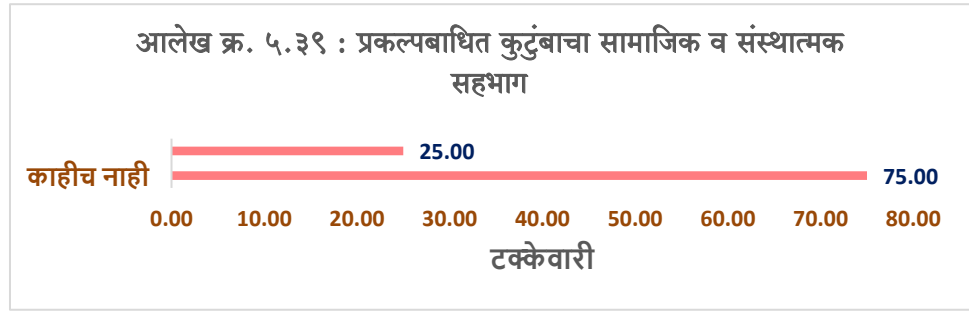
संपादन आरक्षित जमिनीसंबंधी (एकर)			
अ. क्र.	प्रकल्पबाधित	जमीन	टक्केवारी
१	०१	०.८८	२४.६५
२	०२	०.८८	२४.६५
३	०३	०.८८	२४.६५
४	०४	०.९३	२६.०६
एकूण		३.५५	१००.००

एकूण चार प्रकल्पबाधितांपैकी तीन प्रकल्पबाधितांची प्रत्येक ०.८८ एकर तर उर्वरित एका प्रकल्पबाधिताची ०.९३ एकर इतकी जमीन प्रस्तुत प्रकल्पाकरीता अधिग्रहित होणे प्रस्तावित आहे असे दिसून येते. पर्यायाने एकूण चार प्रकल्पबाधितांची मिळून ३.५५ एकर इतकी जमीन प्रस्तुत प्रकल्पकामी अधिग्रहित होणार आहे.

सारणी क्र. ५.३५: प्रकल्पबाधित कुटुंबाच्या सामाजिक व संस्थात्मक सहभागाविषयक विवेचन

अ. क्र.	प्रकल्पबाधित कुटुंबाचा सामाजिक व संस्थात्मक सहभाग	टक्केवारी
१	काहीच नाही	७५.००
२	नगर पंचायत	२५.००
एकूण		१००.००

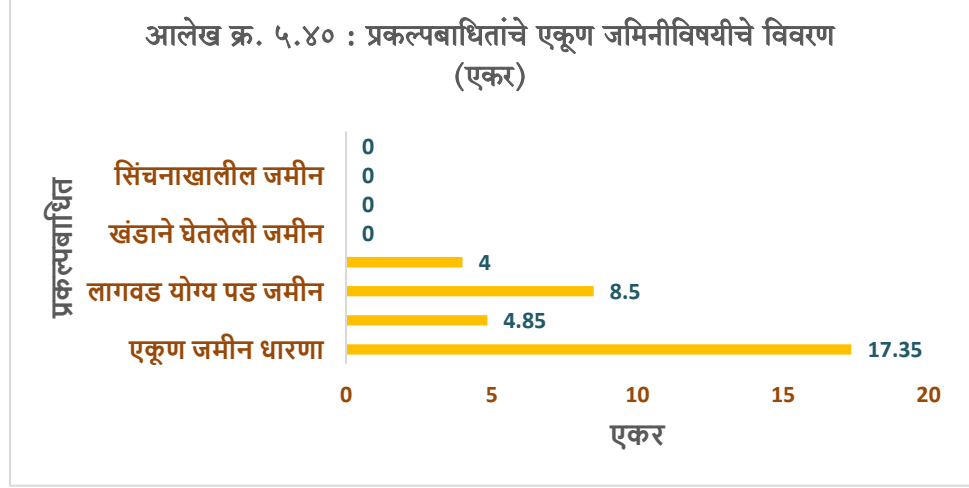

प्रस्तुत चार प्रकल्पबाधितांपैकी एक प्रकल्पबाधित वेंगुर्ला नगरपरिषदेचा नगराध्यक्ष असल्याने प्रकल्पबाधितांचा सामाजिक व संस्थात्मक सहभाग प्रस्तुत एका प्रकल्पबाधितापुरताच मर्यादित आहे. उर्वरित तीनही प्रकल्पबाधितांचा कोणत्याही प्रकारे सामाजिक, राजकीय अथवा संस्थात्मक सहभाग नसल्याचे नमूद केले आहे.

सारणी क्र. ५.३६: प्रकल्पबाधितांकडील एकूण जमिन धारणेविषयीचे विवेचन

प्रकल्पबाधितांचे एकूण जमिनीविषयीचे विवरण			
अ. क्र.	जमिन धारणा	एकर	टक्केवारी
१	एकूण जमिन धारणा	१७.३५	१००.००
२	लागवडी खालील क्षेत्र	४.८५	२७.९५
३	लागवड योग्य क्षेत्र	८.५	४८.९९
४	जंगल व पडीक जमिन	४	२३.०५
५	खंडाने घेतलेली जमिन	०	०.००

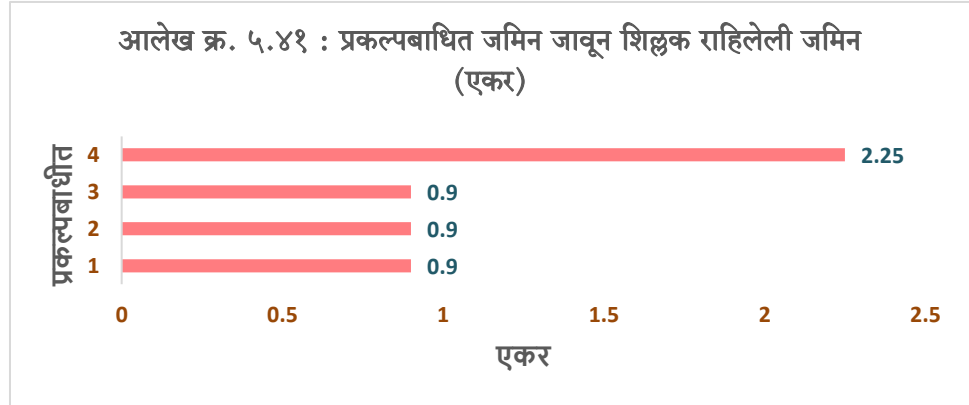
६	खंडाने दिलेली जमिन	०	०.००
७	सिंचनाखालील जमिन	०	०.००
८	वनखात्याची अतिक्रमित जमिन	०	०.००

प्रस्तुत प्रकल्पाच्या एकूण चार प्रकल्पबाधितांची मिळून १७.३५ एकर एवढी जमिनधारणा असल्याचे प्राथमिक माहितीवरून आमच्या लक्षात आले. त्यापैकी लागवडीखालील क्षेत्राचे प्रमाण २७.९५ टक्के (४.८५ एकर) तर लागवडीयोग्य पड जमिनीचे प्रमाण ४८.९९ टक्के (८.५ एकर) इतके असल्याची आकडेवारी मिळते. उर्वरित २३.०५ (४ एकर) जमिन जंगलसदृश्य असल्याने पडीक आहे असे निदर्शनास येते. अर्थात सावंतवाडी नगरपरिषद कोणकपट्ट्यातील उच्च पर्जन्यमानाच्या प्रदेशात येत असल्याने जंगलसदृश्य जमिन असणे अगदी स्वाभाविक आहे. त्यामुळे प्रस्तुत प्रकल्पबाधितांची काही जमिन जंगलव्याप्त असल्याचे प्राथमिक भेटीच्यावेळी आमच्या लक्षात आले.

सारणी क्र. ५.३७: प्रकल्पबाधनाव्यतिरिक्त प्रकल्पबाधितांकडील शिल्लक जमिनीचे विवरण

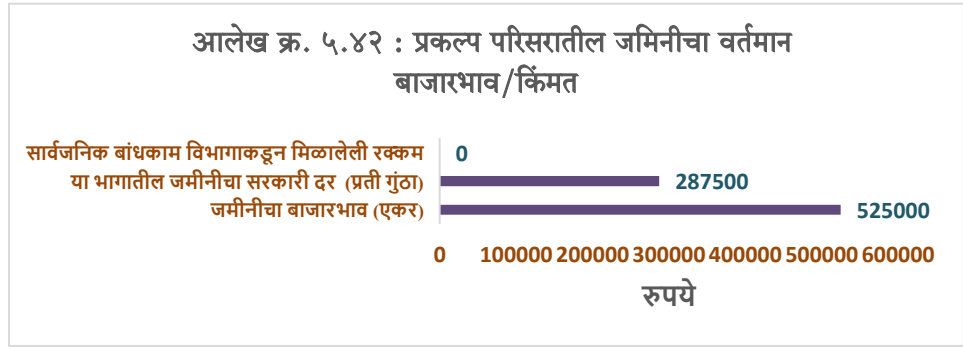
प्रकल्पबाधित जमिन जावून शिल्लक राहिलेली जमिन (एकर)			
अ. क्र.	प्रकल्पबाधित	जमिन	टक्केवारी
१	०१	०.९	१८.१८
२	०२	०.९	१८.१८
३	०३	०.९	१८.१८
४	०४	२.२५	४५.४५
एकूण		४.९५	१००.००

सावंतवाडी बाह्यवळण रस्त्याच्या कामात प्रकल्पबाधितांची जमिन जावून जी शिल्लक जमिन राहते ती उपरोक्त सारणी क्र. ५.३७ मध्ये दर्शविली आहे. साधारणपणे तीन प्रकल्पबाधितांची प्रत्येकी ०.९ एकर इतकी जमिन शिल्लक राहते तर एका प्रकल्पबाधिताची २.२५ एकर इतकी जमिन शिल्लक राहते. यावरून एक बाब स्पष्टपणे समोर येते व ती म्हणजे बहुतांशी प्रकल्पबाधितांची आर्थिक स्थिती बेताची आहे. त्यामुळे या सर्व प्रकल्पबाधितांच्या अधिग्रहित जमिनीचे तात्काळ मूल्यांकन करून त्यांचा योग्य तो मोबदला आदा करून त्यांच्या पुनर्वसनाचा प्रश्न मागी लावणे आवश्यक आहे.

सारणी क्र. ५.३८: प्रकल्प परिसरातील व्यापारी व शेतजमिनीचा वर्तमान बाजारभाव/किंमत

अ. क्र.	जमिनीचा बाजारभाव	रूपये
१	शेतजमिनीचा बाजारभाव (एकर)	५२५०००
२	या भागातील जमिनीचा सरकारी दर (प्रती गुंठा)	२८७५००
३	सार्वजनिक बांधकाम विभागाकडून मिळालेली रक्कम	काहीच मिळालेली नाही

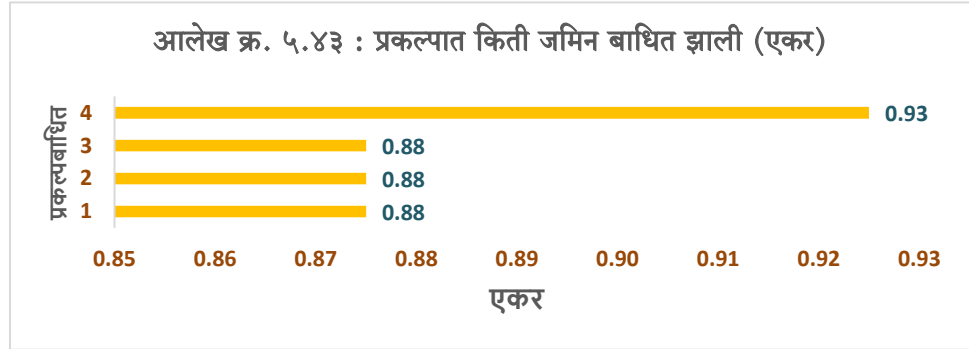
कोणत्याही विकास प्रकल्पकामी जमिन अधिग्रहण करताना प्रकल्प विभागाकडून पुनर्वसनार्थ मूल्य निर्धारण करताना प्रचलित ‘रेडिरेकनर’ किंवा “प्रचलित बाजारभाव” यापैकी जी किंमत जास्त असेल त्याच्या चारपट मूल्य आदा करणे अपेक्षित आहे. नव्हे तसे भूमि अधिग्रहण, पुनर्वसन व पुनर्निवास कायदा - २०१३ अन्वये बंधनकारक आहे. परंतु अद्याप आपल्या देशात भूमि/जमिन बाजार (Land Market) मात्र विकसित झालेल्या नसल्याने असे अपेक्षित मूल्य निर्धारण करताना अनेक अडचणी येतात. अर्थात शासनाकरीता/शासनमान्य जमिन बाजार किंमत म्हणजे नजिकच्या भूतकाळात प्रकल्प परिसरात झालेल्या खरेदी-विक्रीचा प्रति नग (Unit/ एकर/गुंठा) दर होय. अशी किंमत निर्धारित करताना खरेदी-विक्री दस्तऐवज किंवा स्टॅंप पेपरवर नोंदलेली किंमत होय. परंतु असे करताना खरेदी व विक्रीदारास संबंधित नोंद किंमतीच्या प्रमाणास स्टॅंप ड्युटी आदा करावी लागते. महाराष्ट्रात हे प्रमाण नोंद किंमतीच्या सहा टक्के आहे. विशेष म्हणजे

सरकारी ‘रेडीरेकनर’ पेक्षा कोणत्याही जमिनीचा वास्तव बाजारभाव अधिकच असल्याचे दिसून येते. परंतु खरेदी विक्री व्यवहार करताना ‘स्टॅप ड्युटी’ कमी असावी म्हणून सरकारी ‘रेडीरेकनर’ वर आधारित दस्तनोंदणी करून ‘स्टॅप ड्युटी’ टाळण्याची प्रवृत्ती दिसून येते. त्यामुळे सरकारमान्य बाजार किंमतीस अशा खरेदी-विक्री व्यवहारपत्राचा आधार असल्यामुळे सरकारी बाजार किंमत व ‘रेडीरेकनर’ किंमत यात फारशी तफावत दिसून येत नाही. क्वचित प्रसंगी काही व्यवहार ‘रेडीरेकनर’ किंमतीपेक्षा अधिक किंमत नोंदवून त्या प्रमाणात स्टॅप ड्युटी आदा करण्याची तयारी दर्शविली जाते. परंतु असे व्यवहारही ‘रेडीरेकनर’ पेक्षा अधिक किंमतीस असले तरीही वास्तव व्यवहार किंमत व प्रचलित बाजार किंमतीपेक्षा कमी किंमतीचेच असतात व प्रत्यक्षपणे अधिक किंमत मोजली व घेतली जाते. त्यामुळे जमिन अधिग्रहण, पुनर्वसन व पुनर्निवास कायदा - २०१३ अन्वये जरी बाजार किंमतीस प्राधान्य असले तरीही जमिनीची वास्तव बाजार किंमत कागदोपत्री सिद्ध करणे कठिण बाब आहे. त्यामुळे प्रस्तुत प्रकल्पबाधितांच्या जमिनीच्या वास्तव बाजार किंमतीचे आकलन होण्यासाठी सापनि अभ्यासगटाने प्रकल्प परिसरातील कृषी (प्रति एकर) व व्यापारी (प्रति गुंठा) जमिनींचा वास्तव बाजारभाव परिसरातील नागरिकांना विचारला असता आमच्या असे लक्षात आले की, प्रस्तुत प्रकल्प परिसरात शेतजमिन प्रति एकर व व्यापारी जमिन प्रति गुंठा बाजारभाव अनुक्रमे ५,२५,००० व २,८७,००० असा आहे. परंतु प्रस्तुत वळण रस्ता प्रकल्प नगरपरिषद हद्दीत येत असल्यामुळे प्रकल्प परिसरातील व्यापारी जमिनींची प्रचलित बाजार किंमत गृहित धरणे आवश्यक आहे. त्यामुळे प्रस्तुत प्रकल्पबाधितांना पुनर्वसनार्थ अधिग्रहित जमिन मूल्यांकन करताना कोणत्या किंमतीच्या चारपट मूल्य आदा करावे याकरीता व्यवस्थित धोरण निर्धारण करणे आवश्यक आहे. अर्थात याकरीता एकतर प्रकल्प परिसरात नजिकच्या भूतकाळात झालेले उच्च किंमतीचे व्यवहार गृहित धरून त्याच्या चारपट मूल्य आदा करण्याचे धोरण संयुक्तिक असले तरी संपूर्ण राज्याकरीता ग्रामीण व

शहरी प्रकल्पांकरीता समान अधिग्रहित जमिन मूल्याचे धोरण अधिक उपयुक्त व अन्याय निवारण करणारे ठरेल.

सारणी क्र. ५.३९: प्रकल्पबाधित खातेदारनिहाय बाधित जमिनीचे आकारमान

प्रकल्पात किती जमिन बाधित झाली (एकर)			
अ. क्र.	प्रकल्पबाधित	जमीन	टक्केवारी
१	०१	०.८८	२४.६५
२	०२	०.८८	२४.६५
३	०३	०.८८	२४.६५
४	०४	०.९३	२६.०६
एकूण		३.५५	१००.००

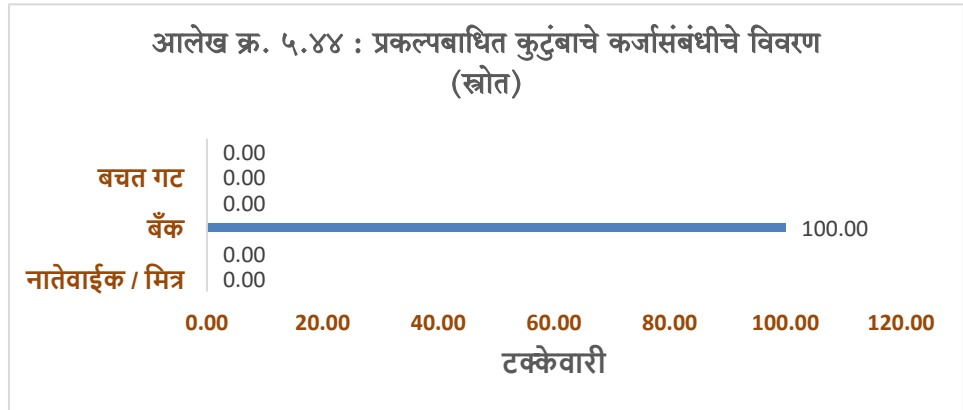

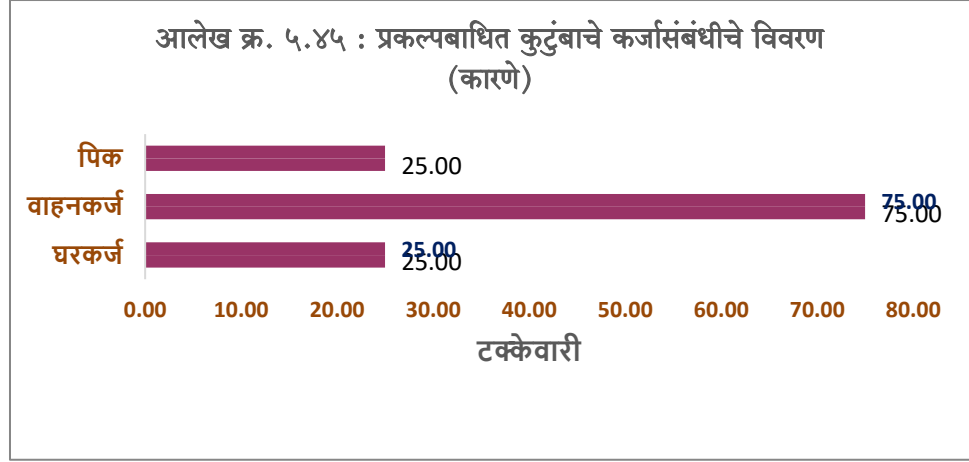
सावंतवाडी बाह्यवळण रस्ता प्रकल्पाचे एकूण चार प्रकल्पबाधित खातेदार असून साधारणपणे तीन खातेदारांची प्रत्येकी ०.८८ एकर इतकी जमिन अधिग्रहित होताना दिसून येते. तर उर्वरित एका खातेदाराची ०.९३ एकर जमिन अधिग्रहित होत आहे असे निदर्शनास आले. परंतु यापूर्वी नमूद केल्याप्रमाणे (पहा सारणी क्र. ५.३८; विश्लेषण) प्रस्तुत प्रकल्प नगरपरिषद हद्दीत येत असल्यामुळे बाधित जमिनी व्यापारी स्वरूपाच्या असल्यामुळे त्यांचा बाजारभावही अधिक आहे. तसेच प्रकल्पोपरांत परिसरातील जमिनीचे मूल्य भांडवलीकरण (Value Capitalization) होवून भविष्यात प्रचंड

किंमतवाढ अपेक्षित असल्यामुळे प्रस्तुत जमिनीचे पुनर्वसन मूल्यांकन करताना राज्य पातळीवर समान व न्यायाचे धोरण असणे आवश्यक आहे.

सारणी क्र. ५.४०: प्रकल्पबाधित कुटुंबाचे कर्ज उभारणी स्रोत व कारणे

अ. क्र.	प्रकल्पबाधित कुटुंबाचे कर्जासंबंधीचे विवरण (स्रोत)	टक्केवारी
१	नातेवाईक/मित्र	०.००
२	सावकार	०.००
३	बँक	१००.००
४	सोसायटी	०.००
५	बचत गट	०.००
६	अन्य	०.००
	प्रकल्पबाधित कुटुंबाचे कर्जासंबंधीचे विवरण (कारणे)	
१	घर कर्ज	२५.००
२	वाहन कर्ज	७५.००
३	पिक कर्ज	२५.००
	एकूण	१००.००

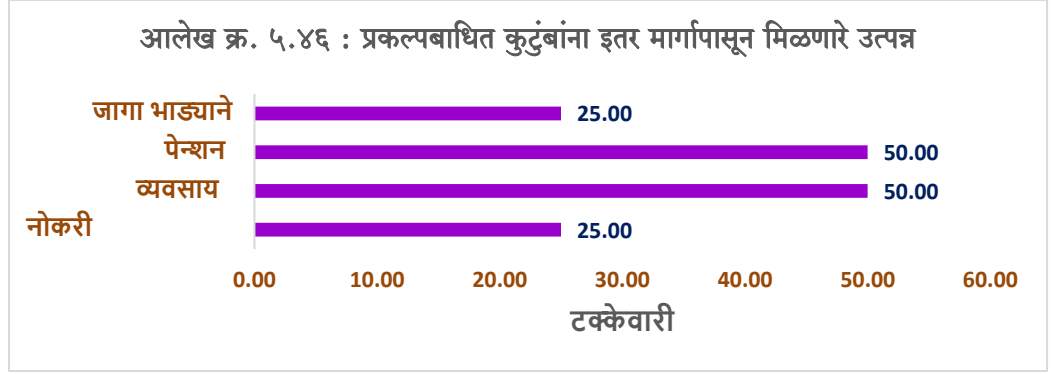

प्रस्तुत प्रकल्पाच्या प्रत्येक प्रकल्पबाधिताने वेगवेगळ्या कारणांसाठी कर्जे काढलेली दिसून येतात. परंतु प्रत्येकाची कर्जे जरी विविध कारणांकरीता असली तरी कर्जाचे स्रोत मात्र बँक कर्जापुरतेच मर्यादित असून एकाही प्रकल्पबाधिताने खाजगी, व्यापारी किंवा सावकारी कर्जाचा मार्ग अवलंबिलेला नाही हे समाधानकारक आहे. एकंदरीतच कर्जहेतूचा विचार केला तर प्रत्येक घर कर्ज (उपभोग कर्ज किंवा वैयक्तिक कर्ज), वाहन कर्ज (दुचाकी व चारचाकी) आणि पिक कर्ज याकरीताची कर्जे असल्याचे लक्षात आले. परंतु खाजगी व्यापारी किंवा सावकारी कर्जे नसल्यामुळे यापैकी एकही प्रकल्पबाधित कर्जबाजारी आहे असे निश्चितपणे दिसून येत नाही.

सारणी क्र. ५.४१: प्रकल्पबाधित कुटुंबांना इतर मार्गापासून मिळणारे उत्पन्न

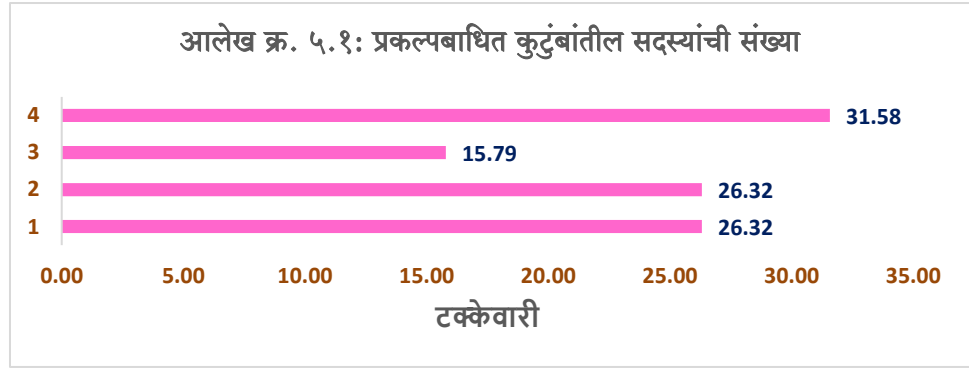
अ. क्र.	प्रकल्पबाधित कुटुंबांना इतर मार्गापासून मिळणारे उत्पन्न	टक्केवारी
१	नोकरी	२५.००
२	व्यवसाय	५०.००
३	पेन्शन	५०.००
४	जागा भाड्याने	२५.००
एकूण		१००.००

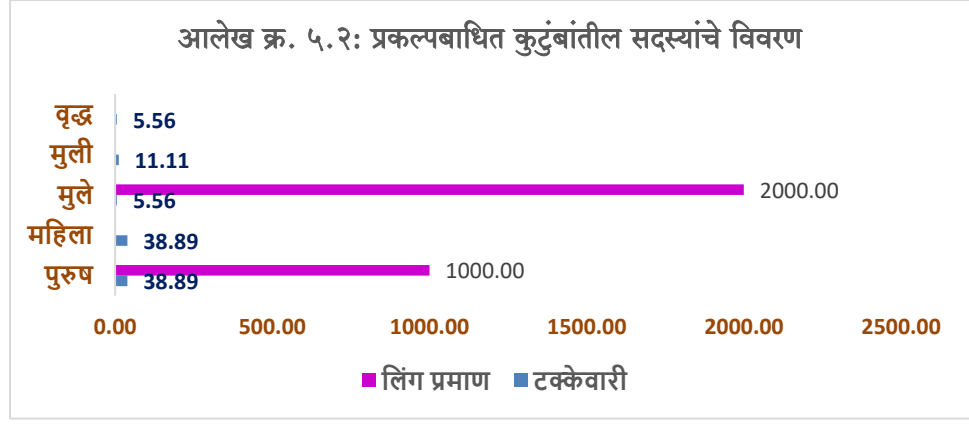
प्रत्येक प्रकल्पबाधित कुटुंबाचे उत्पन्नाचे मार्ग विभिन्न असल्याचे निदर्शनास येते. यात प्रामुख्याने एक कुटुंब कुटुंबप्रमुखाच्या नोकरीवर निर्भर आहे तर प्रत्येकी दोन कुटुंबे व्यवसाय व निवृत्तीवेतनावर निर्भर असल्याचे आमच्या लक्षात आले. चार प्रकल्पबाधितांपैकी एक प्रकल्पबाधित राज्य शासनाचा निवृत्त सेवक असून राजकारणात प्रवेश करून वेंगुर्ला नगरपरिषदेचा अध्यक्ष आहे. तसेच प्रस्तुत प्रकल्पबाधिताने स्वतःचा बांधकाम व्यवसायही विकसित केला असून राजकारण -समाजकारणाबरोबरच स्वेच्छा निवृत्तीपश्चात चांगली आर्थिक प्रगतीही साध्य केली आहे.

परिशिष्ट:

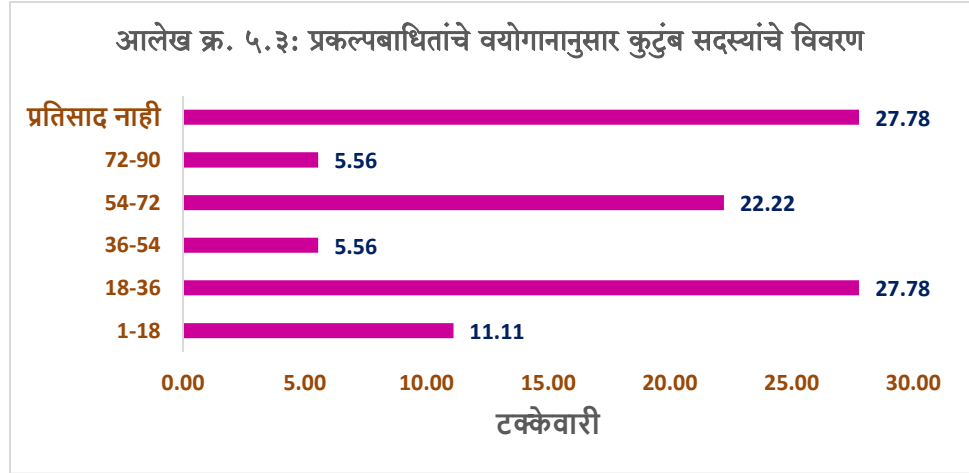
अ. क्र.	सारणी क्र. ५.१: प्रकल्पबाधित कुटुंबांतील सदस्यांची संख्या	टक्केवारी
१	०१	२६.३२
२	०२	२६.३२
३	०३	१५.७९
४	०४	३१.५८
एकूण		१००.००

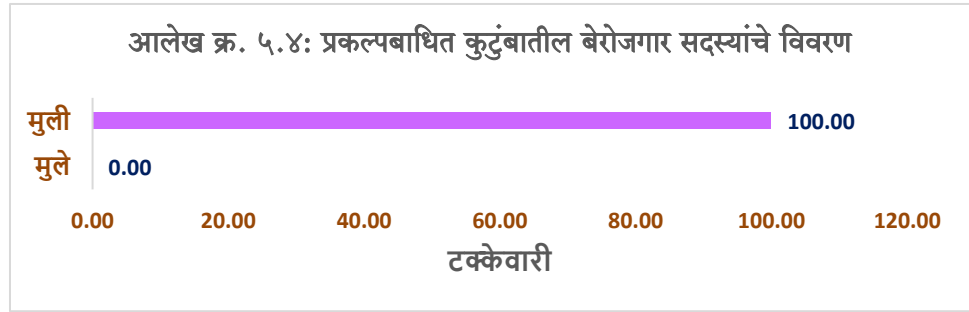
अ. क्र.	सारणी क्र. ५.२: प्रकल्पबाधित कुटुंबांतील सदस्यांचे विवरण	टक्केवारी	लिंग प्रमाण
१	पुरुष	३८.८९	१०००.००
२	महिला	३८.८९	
३	मुले	५.५६	२०००.००
४	मुली	११.११	
५	वृद्ध	५.५६	
एकूण		१००.००	

अ. क्र.	सारणी क्र. ५.३: प्रकल्पबाधितांचे वयोगानुसार कुटुंब सदस्यांचे विवरण	टक्केवारी
१	१ - १८	११.११
२	१८ - ३६	२७.७८
३	३६ - ५४	५.५६
४	५४ - ७२	२२.२२
५	७२ - ९०	५.५६
६	प्रतिसाद नाही	२७.७८
एकूण		१००.००

अ. क्र.	सारणी क्र. ५.४: प्रकल्पबाधित कुटुंबातील बेरोजगार सदस्यांचे विवरण	टक्केवारी
१	मुले	०.००
२	मुली	१००.००
एकूण		१००.००

प्रकरण: ६

निष्कर्ष, शिफारशी व उपशमन योजना

सावंतवाडी नगरपरिषदेच्या हद्दीत अनुक्रमे भाजीबाजार/मटणबाजार, चोवीस मिटर रूंद रिंगरोड, उद्यान, रूंद वळण रस्ता आणि रस्ता रूंदीकरण असे एकूण पाच विकास प्रकल्प प्रस्तावित आहेत. शहराच्या सुधारित विकास आराखड्यात या सर्व प्रकल्पांचा समावेश असून त्या आराखड्यास मंजूरीही प्राप्त झाली आहे. प्रस्तुत सर्व विकास प्रकल्पकामी करावयाच्या भूमिअधिग्रहणाकरीता भूसंपादन, पुनर्वसन आणि पुरनिवास कायदा-२०१३ अन्वये करावयाच्या सामाजिक परिणाम निर्धारण अभ्यास अहवालाचे काम अर्थशास्त्र विभाग, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर कडे आले असल्याने प्रस्तुत सापनि अहवाल तयार केला आहे.

प्रस्तुत सापनि अहवाल सावंतवाडी शहराच्या सुधारित मंजूर विकास आराखड्याच्या मौजे कोलगांव येथील २४ मिटर रूंद रिंगरोडसाठी (बाह्य वळण) करावयाच्या भूसंपादनासाठीचा असून संबंधित विकासकामासाठीच्या भूसंपादनामुळे प्रकल्पबाधीत जमिन मालकांवर या प्रकल्पाचा कसा परिणाम संभवतो याविषयीचे भाष्य या अहवालात केले आहे.

प्रस्तुत प्रकल्पासाठीचे एकूण भूसंपादन ३५८० चौरस मिटर इतके असून एकूण प्रकल्पबाधितांची संख्या चार इतकी आहे. सदरचा प्रस्ताव उपअधिक्षक, भूमि अभिलेख, सावंतवाडी यांचकडे दिनांक ०६/११/२०१७ रोजी संयुक्त मोजणीसाठी पाठविण्यात आलेला होता. त्यानुसार मो.र.नंबर ३४ दिनांक ०३/०२/२०१८ रोजी प्रस्तावाची संयुक्त मोजणी पूर्ण करण्यात आलेली होती.

प्रस्तुत सापनि अहवाल प्रामुख्याने प्राथमिक माहितीवर आधारित असून त्याकामी सापनि अभ्यासगटाने अनेकदा प्रकल्पस्थळी भेटी देवून प्रकल्पबाधीत जमिन मालकांशी संवाद

साधला आहे. तसेच सर्व जमिन मालकांस प्रकल्पनिहाय एकत्रित बोलावून सघन समूह चर्चांचे (FGDs) आयोजन करण्यात आले होते. तसेच उपविभागीय अधिकारी (SDM), सावंतवाडी यांच्या कार्यालयासही भेट देवून संबंधित विभागातील कर्मचाऱ्यांकडून सर्व पाचही (आणि प्रस्तुत) विकास प्रकल्पासंबंधित कागदपत्रे मिळविली. त्याचप्रमाणे सर्व प्रकल्पगंस्ताबरोबरच्या सघन समूह चर्चा (त्रुलुलु) व सुनावणीचे आयोजन सावंतवाडी नगरपरिषदेच्या सभागृहात करण्यात आले होते. यानंतरच्या टप्प्यात सर्व प्रकल्पग्रस्तांसाठी एक प्रश्नावली तयार करून प्रत्यक्ष प्रकल्पस्थळी जावून प्रकल्पग्रस्तांच्या मुलाखती घेवून प्रश्नावलीत माहिती संकलित केली असल्याने प्रस्तुत सापनि अहवाल सत्यतेवर आधारित प्राथमिक व द्वितीय माहितीवर बेतला आहे. प्रस्तुत प्रकल्प विलंबाचे महत्त्वाचे कारण म्हणजे भूमी अधिग्रहण व जमीन मोबदल्यासंबंधी निर्माण झालेली समस्या होय. तसेच नगरपरिषद पातळीवरील प्रशासकीय विलंबामुळेही काम रेंगाळले आहे.

मौजे कोलगांव येथील २४ मिटर रुंद रिंगरोडसाठी (बाह्य वळण) प्रकल्पबाबत सर्व बाबींचा शास्त्रोक्त अभ्यास होवून उभयपक्षी (सरकार व प्रकल्पबाधीत) मान्य तोडगा निघण्यासाठी शिवाजी विद्यापीठाच्या अर्थशास्त्र विभागात आम्ही प्रस्तुत अभ्यास करून हा अहवाल सादर करत आहोत.

अभ्यास अहवालाच्या या प्रकरणात आम्ही आमच्या अभ्यासावर आधारित प्रमुख निष्कर्ष व अनुमाण नोंदवित आहोत.

१. राष्ट्रीय नमुना पाहणी (NSSO; 2005) २००५ च्या अहवालानुसार एकूण ४० टक्के शेतकऱ्यांना शेती व्यवसाय नकोसा झालेला आहेच. या प्रमाणात नंतरच्या काळात वाढसुद्धा झाली असणार (Dhanmanjiri Sathe; 2016). याचे प्रमुख कारण कृषी क्षेत्रावरील संकटात सापडते. अशावेळी शेतकऱ्यांना जर जमिनीच्या मोबदल्यात योग्य रक्कम अथवा पर्यायी जमीन आणि रोजगाराच्या संधी निर्माण

करून दिल्या तर ते निश्चितपणे आपली शेतजमीन देण्यास तयार होतात असेही दिसून आले आहे.

२. जमीन अधिग्रहणावरून भारत तसेच इतर आशियायी देश व आफ्रिकी देशांतही अनेक तंटे उद्भवले (Cao et.al. 2008; FAO; 2009). भारतातील प्रमुख उदाहरणात पश्चिम बंगालमधील नंदिग्राम, सिंगूर (Maitreesh Ghatak et.al. 2010) आणि महाराष्ट्रातील नवी मुंबईचा महा मुंबई विशेष आर्थिक क्षेत्र व गोवा विशेष आर्थिक क्षेत्र (Dhanmanjiri Sathe; 2016) इत्यादींचा समावेश करावा लागेल.
३. प्रस्तुत प्रकल्पासाठीचे एकूण भूसंपादन ३५८० चौरस मिटर इतके असून एकूण प्रकल्पबाधितांची संख्या चार इतकी आहे. मुख्याधिकारी, नगरपरिषद सावंतवाडी यांचेकडील सावंतवाडी शहराच्या सुधारित मंजूर विकास आराखड्याच्या मौजे कोलगांव म्युनिसिपल हद्द येथील आरक्षित खाजगी जमिन २४ मिटर रूंद रिंगरोडसाठी संपादन करणेबाबतचा भूसंपादन प्रस्ताव जिल्हाधिकारी, सिंधुदुर्ग यांचेकडून उपविभागीय अधिकारी, सावंतवाडी यांचेकडे आल्यानंतर तो अर्थशास्त्र विभागास प्राप्त झाला.
४. प्रस्तुत सापनि अहवाल प्रामुख्याने प्राथमिक माहितीवर आधारित असून त्याकामी सापनि अभ्यासगटाने अनेकदा प्रकल्पस्थळी भेटी देवून प्रकल्पबाधित जमिन मालकांशी संवाद साधला आहे. तसेच सर्व जमिन मालकांस प्रकल्पनिहाय एकत्रित बोलावून सघन समूह चर्चांचे (FGDs) आयोजन करण्यात आले होते. तसेच उपविभागीय अधिकारी (SDM), सावंतवाडी यांच्या कार्यालयासही भेट देवून संबंधित विभागातील कर्मचाऱ्यांकडून सर्व पाचही (आणि प्रस्तुत) विकास प्रकल्पासंबंधित कागदपत्रे मिळविली. त्याचप्रमाणे सर्व प्रकल्पगंस्ताबरोबरच्या सघन समूह चर्चा (FGDs) व सुनावणीचे आयोजन सावंतवाडी नगरपरिषदेच्या सभागृहात करण्यात आले होते. प्रस्तुत प्रकल्प विलंबाचे महत्त्वाचे कारण म्हणजे

भूमी अधिग्रहण व जमीन मोबदल्यासंबंधी निर्माण झालेली समस्या होय. तसेच नगरपरिषद पातळीवरील प्रशासकीय विलंबामुळेही काम रेंगाळले आहे.

५. चारही प्रकल्पबाधितांनी आपल्या प्रकल्पबाधित जमिनीचे नगरपरिषदेने अधिग्रहण करून प्रकल्पबाधन मोबदला तातडीने आदा करावा अशी खरेदी नोटीस नगरपरिषदेस दिली आहे.
६. चारही प्रकल्पबाधितांनी प्रस्तावित प्रकल्पकामी आपली जमिन देवू करून सहकार्य केल्याचेच दिसून येते. अर्थात प्रकल्प विभाग म्हणजे सावंतवाडी नगरपरिषदेने लवकरात लवकर जमिन अधिग्रहित करून त्यांना योग्य मोबदला मिळावा याकरीता जमिन खरेदी नोटीसही दिली आहे. याचाच अर्थ असा की प्रस्तुत प्रकल्पबाधितांना आपली जमिन लवकरात लवकर अधिग्रहित करून त्याकामीचा मोबदला मिळावा ही त्यांची अपेक्षा आहे.
७. सावंतवाडी नगरपरिषद हद्दीतील प्रकल्पबाधीत कुटुंबासोबत प्रत्यक्षपणे चर्चा दिनांक २३/०२/२०२१ व ०८/०३/२०२१ दरम्यान अनेकवेळा आयोजित करण्यात आल्या होत्या. प्रस्तुत चर्चा सावंतवाडी नगरपरिषद सभागृह व प्रत्यक्ष स्थळभेटीचेवेळी करण्यात आल्या. तसेच प्रकल्पाबाबतची अधिक माहिती सावंतवाडी नगराध्यक्षांकडूनही जाणून घेण्याचा प्रयत्न केला.
८. प्रस्तुत अभ्यासाकरीता प्रकल्पबाधीत कुटुंबाची भूमी अभिलेख व क्षेत्रीय तपासणीवर आधारित अचूकपणे सत्याधारित प्राथमिक माहिती संकलित केली आहे. प्रकल्पबाधीत क्षेत्राचा, कुटुंबाचा सामाजिक-आर्थिक आणि सांस्कृतिक संदर्भ ओळखण्यासाठी अभ्यासगटाने प्रत्यक्ष क्षेत्रभेटीवर आधारित खुल्या वातावरणात समूह चर्चा घडवून आणल्या. क्षेत्रभेटीद्वारा संकलित माहितीवर आणि प्रकल्पग्रस्तांबरोबर अधिकची सल्लामसलत करून प्रकल्पाच्या सकारात्मक व नकारात्मक सामाजिक व आर्थिक परिणामांची व्याप्ती आणि तीव्रतेचे मूल्यांकन केले आहे.

९. प्रकल्पग्रस्त कुटुंबाची पाहणी तसेच गटचर्चा केल्यानंतर त्यांच्या अडचणी समजून घेणे शक्य झाले. तसेच प्रकल्पग्रस्तांपैकी अनेक प्रतिनिधींनी लेखी स्वरूपात केलेल्या सूचना प्राप्त झाल्या आहेत. या सर्व सूचनांमधून पुनर्वसन, पर्यायी जमिनी, वनसंपदेचे मूल्यांकन, पुनर्वसनाच्या समस्या इत्यादीविषयक अनेक अडचणी अद्यापही असल्याने प्रकल्पग्रस्तांच्या मनात असमाधानाची भावना असल्याचे निष्पन्न झाले.
१०. जमीन अधिग्रहणावरून भारत तसेच इतर आशियायी देश व आफ्रिकी देशांतही अनेक तंटे उद्भवले (Cao et.al. 2008, FAO; 2009). भारतातील प्रमुख उदाहरणात पश्चिम बंगालमधील नंदिग्राम, सिंगूर (Maitreesh Ghatak et.al. 2010) आणि महाराष्ट्रातील नवी मुंबईचा महा मुंबई विशेष आर्थिक क्षेत्र व गोवा विशेष आर्थिक क्षेत्र (Dhanmanjiri Sathe; 2016) इत्यादींचा समावेश करावा लागेल.
११. प्रकल्पग्रस्तांना दिला जाणारा मोबदला हा पर्यायी जमीन, घरासाठी भूखंड तसेच त्यांची मालमत्ता उदा. फळझाडे व वनसंपदा इत्यादींचे मूल्यांकन करून त्यांना देय असलेल्या मोबदल्यासंदर्भात अनेक बाबी निदर्शनास आल्या.
१२. एकूण चार प्रकल्पबाधित कुटुंबांपैकी एका कुटुंबातील व्यक्तीस नोकरीची प्रतिक्षा आहे असे दिसून आले. अर्थात संबंधित कुटुंबाची प्रकल्पबाधन मोबदल्याव्यतिरिक्त अधिक काही अपेक्षा आहे काय हे प्रकल्प विभाग या नात्याने सावंतवाडी नगरपरिषदेने तपासून पाहणे आवश्यक वाटते. आणि अशी नोकरीविषयक अपेक्षा असेल तर संबंधित प्रकल्पबाधित कुटुंब सदस्यास नोकरी देणे शक्य आहे काय याचा विचार नगरपरिषद स्तरावर करणे आवश्यक आहे.
१३. प्रस्तुत प्रकल्प १९८९ पासून प्रस्तावित असल्याचे यापैकी तीन प्रकल्पबाधित कुटुंबांना माहित आहे. मात्र एका कुटुंबास प्रस्तुत प्रकल्प केंव्हापासून प्रस्तावित आहे किंवा आपल्या जमिनीचे अधिग्रहण केंव्हापासून प्रस्तावित आहे याची

कल्पना नाही. अर्थात यात काहीही आश्चर्याचे नाही. कारण इतर अनेक प्रकल्पांबाबत आमचा अनुभव असाच आहे. कारण अनेकदा संबंधित प्रकल्प विभागाकडून प्रकल्पबाधित शेतकऱ्यांना त्यांची किती जमिन अधिग्रहित होणार आहे किंवा त्याकरीता त्यांना किती मोबदला देय आहे याची काहीही कल्पना दिली जात नाही.

१४. प्रकल्पबाधित जमिनींचा पुनर्वसन मोबदला निश्चित करताना सर्व झाडांचे प्रकार, वय, उत्पन्नक्षमतेनुसार मोजदाद करून बाजार किंमत ठरवून त्याप्रमाणे किंमत आदा करणे आवश्यक आहे.

१५. चारपैकी एकाही प्रकल्पबाधितावर प्रकल्पाकरीता जमिन देण्यासाठी कोणीही सक्ती केली नाही असेच दिसून येते. याउलट या चारही प्रकल्पबाधितांनी प्रस्तावित प्रकल्पकामी आपली जमिन देवू करून सहकार्य केल्याचेच दिसून येते.

१६. प्रस्तुत प्रकल्पबाधितांना त्यांच्या जमिनीचा किती मोबदला मिळणार आहे याविषयीची माहितीच नसल्याने चारपैकी तीन प्रकल्पबाधितांनी याविषयी काहीही माहित नसल्याचे निवेदन केले तर एका प्रकल्पबाधिताने समाधानकारक मोबदला मिळेल अशी अपेक्षा व्यक्त केली.

१७. सावंतवाडी नगरपरिषदेकडून जमिनीचे तात्काळ अधिग्रहण करून त्यांना प्रकल्पबाधनाचा न्याय्य मोबदला मिळावा अशीच सर्व प्रकल्पबाधितांची इच्छा असल्याचे त्यांनी नमूद केले (सारणी क्र. ५.२९).

१८. विकास प्रकल्पकामी जमिन अधिग्रहण करताना प्रकल्प विभागाकडून पुनर्वसनार्थ मूल्य निर्धारण करताना प्रचलित “रेडिरेकनर” किंवा “प्रचलित बाजारभाव” यापैकी जी किंमत जास्त असेल त्याच्या चारपट मूल्य आदा करणे अपेक्षित आहे. नव्हे तसे भूमि अधिग्रहण, पुनर्वसन व पुनर्निवास कायदा - २०१३ अन्वये बंधनकारक आहे. परंतु अद्याप आपल्या देशात भूमि/जमिन बाजार (Land Market) मात्र विकसित झालेल्या नसल्याने असे अपेक्षित मूल्य निर्धारण

करताना अनेक अडचणी येतात. अर्थात शासनाकरीता/शासनमान्य जमिन बाजार किंमत म्हणजे नजिकच्या भूतकाळात प्रकल्प परिसरात झालेल्या खरेदी-विक्रीचा प्रति नग (Unit/ एकर/गुंठा) दर होय. अशी किंमत निर्धारित करताना खरेदी-विक्री दस्तऐवज किंवा स्टॅप पेपरवर नोंदलेली किंमत होय. परंतु असे करताना खरेदी व विक्रीदारास संबंधित नोंद किंमतीच्या प्रमाणास स्टॅप ड्युटी आदा करावी लागते. महाराष्ट्रात हे प्रमाण नोंद किंमतीच्या सहा टक्के आहे. विशेष म्हणजे सरकारी ‘रेडीरेकनर’ पेक्षा कोणत्याही जमिनीचा वास्तव बाजारभाव अधिकच असल्याचे दिसून येते.

१९. परंतु खरेदी विक्री व्यवहार करताना ‘‘स्टॅप ड्युटी’’ कमी असावी म्हणून सरकारी ‘रेडीरेकनर’ वर आधारित दस्तनोंदणी करून ‘‘स्टॅप ड्युटी’’ टाळण्याची प्रवृत्ती दिसून येते. त्यामुळे सरकारमान्य बाजार किंमतीस अशा खरेदी-विक्री व्यवहारपत्राचा आधार असल्यामुळे सरकारी बाजार किंमत व ‘रेडीरेकनर’ किंमत यात फारशी तफावत दिसून येत नाही. क्वचित प्रसंगी काही व्यवहार ‘रेडीरेकनर’ किंमतीपेक्षा अधिक किंमत नोंदवून त्या प्रमाणात स्टॅप ड्युटी आदा करण्याची तयारी दर्शविली जाते. परंतु असे व्यवहारही ‘रेडीरेकनर’ पेक्षा अधिक किंमतीस असले तरीही वास्तव व्यवहार किंमत व प्रचलित बाजार किंमतीपेक्षा कमी किंमतीचेच असतात व प्रत्यक्षपणे अधिक किंमत मोजली व घेतली जाते. त्यामुळे जमिन अधिग्रहण, पुनर्वसन व पुनर्निवास कायदा-२०१३ अन्वये जरी बाजार किंमतीस प्राधान्य असले तरीही जमिनीची वास्तव बाजार किंमत कागदोपत्री सिद्ध करणे कठिण बाब आहे. त्यामुळे प्रस्तुत प्रकल्पबाधितांच्या जमिनीच्या वास्तव बाजार किंमतीचे आकलन होण्यासाठी सापनि अभ्यासगटाने प्रकल्प परिसरातील कृषी (प्रति एकर) व व्यापारी (प्रति गुंठा) जमिनीचा वास्तव बाजारभाव परिसरातील नागरिकांना विचारला असता आमच्या असे लक्षात आले की, प्रस्तुत प्रकल्प परिसरात शेतजमिन प्रति एकर व व्यापारी जमिन प्रति गुंठा

बाजारभाव अनुक्रमे ५,२५,००० व २,८७,००० असा आहे. परंतु प्रस्तुत वळण रस्ता प्रकल्प नगरपरिषद हद्दीत येत असल्यामुळे प्रकल्प परिसरातील व्यापारी जमिनींची प्रचलित बाजार किंमत गृहित धरणे आवश्यक आहे. त्यामुळे प्रस्तुत प्रकल्पबाधितांना पुनर्वसनार्थ अधिग्रहित जमिन मूल्यांकन करताना कोणत्या किंमतीच्या चारपट मूल्य आदा करावे याकरीता व्यवस्थित धोरण निर्धारण करणे आवश्यक आहे. अर्थात याकरीता एकतर प्रकल्प परिसरात नजिकच्या भूतकाळात झालेले उच्च किंमतीचे व्यवहार गृहित धरून त्याच्या चारपट मूल्य आदा करण्याचे धोरण संयुक्तिक असले तरी संपूर्ण राज्याकरीता ग्रामीण व शहरी प्रकल्पांकरीता समान अधिग्रहित जमिन मूल्याचे धोरण अधिक उपयुक्त व अन्याय निवारण करणारे ठरेल.

२०. प्रस्तुत प्रकल्प नगरपरिषद हद्दीत येत असल्यामुळे बाधित जमिनी व्यापारी स्वरूपाच्या असल्यामुळे त्यांचा बाजारभावही अधिक आहे. तसेच प्रकल्पोपरांत परिसरातील जमिनींचे मूल्य भांडवलीकरण (Value Capitalization) होवून भविष्यात प्रचंड किंमतवाढ अपेक्षित असल्यामुळे प्रस्तुत जमिनींचे पुनर्वसन मूल्यांकन करताना राज्य पातळीवर समान व न्यायाचे धोरण असणे आवश्यक आहे.

६.१: उपशमन योजना:

विकास प्रकल्पकामी जमिन अधिग्रहण करताना प्रकल्प विभागाकडून पुनर्वसनार्थ मूल्य निर्धारण करताना प्रचलित “रेडिरेकनर” किंवा “प्रचलित बाजारभाव” यापैकी जी किंमत जास्त असेल त्याच्या चारपट मूल्य आदा करणे अपेक्षित आहे. नव्हे तसे भूमि अधिग्रहण, पुनर्वसन व पुनर्निवास कायदा - २०१३ अन्वये बंधनकारक आहे. परंतु अद्याप आपल्या देशात भूमि/जमिन बाजार (Land Market) मात्र विकसित झालेल्या नसल्याने असे अपेक्षित मूल्य निर्धारण करताना अनेक अडचणी येतात. अर्थात शासनाकरीता/शासनमान्य जमिन बाजार किंमत म्हणजे नजिकच्या भूतकाळात प्रकल्प

परिसरात झालेल्या खरेदी-विक्रीचा प्रति नग (Unit/ एकर/गुंठा) दर होय. अशी किंमत निर्धारित करताना खरेदी-विक्री दस्तऐवज किंवा स्टॅप पेपरवर नोंदलेली किंमत होय. परंतु असे करताना खरेदी व विक्रीदारास संबंधित नोंद किंमतीच्या प्रमाणास स्टॅप ड्युटी आदा करावी लागते. महाराष्ट्रात हे प्रमाण नोंद किंमतीच्या सहा टक्के आहे. विशेष म्हणजे सरकारी ‘रेडीरेकनर’ पेक्षा कोणत्याही जमिनीचा वास्तव बाजारभाव अधिकच असल्याचे दिसून येते.

परंतु खरेदी विक्री व्यवहार करताना “स्टॅप ड्युटी” कमी असावी म्हणून सरकारी ‘रेडीरेकनर’ वर आधारित दस्तनोंदणी करून “स्टॅप ड्युटी” टाळण्याची प्रवृत्ती दिसून येते. त्यामुळे सरकारमान्य बाजार किंमतीस अशा खरेदी-विक्री व्यवहारपत्राचा आधार असल्यामुळे सरकारी बाजार किंमत व ‘रेडीरेकनर’ किंमत यात फारशी तफावत दिसून येत नाही. क्वचित प्रसंगी काही व्यवहार ‘रेडीरेकनर’ किंमतीपेक्षा अधिक किंमत नोंदवून त्या प्रमाणात स्टॅप ड्युटी आदा करण्याची तयारी दर्शविली जाते. परंतु असे व्यवहारही ‘रेडीरेकनर’ पेक्षा अधिक किंमतीस असले तरीही वास्तव व्यवहार किंमत व प्रचलित बाजार किंमतीपेक्षा कमी किंमतीचेच असतात व प्रत्यक्षपणे अधिक किंमत मोजली व घेतली जाते. त्यामुळे जमिन अधिग्रहण, पुनर्वसन व पुनर्निवास कायदा-२०१३ अन्वये जरी बाजार किंमतीस प्राधान्य असले तरीही जमिनीची वास्तव बाजार किंमत कागदोपत्री सिद्ध करणे कठिण बाब आहे. त्यामुळे प्रस्तुत प्रकल्पबाधितांच्या जमिनीच्या वास्तव बाजार किंमतीचे आकलन होण्यासाठी सापनि अभ्यासगटाने प्रकल्प परिसरातील कृषी (प्रति एकर) व व्यापारी (प्रति गुंठा) जमिनींचा वास्तव बाजारभाव परिसरातील नागरिकांना विचारला असता आमच्या असे लक्षात आले की, प्रस्तुत प्रकल्प परिसरात शेतजमिन प्रति एकर व व्यापारी जमिन प्रति गुंठा बाजारभाव अनुक्रमे ५,२५,००० व २,८७,००० असा आहे. परंतु प्रस्तुत वळण रस्ता प्रकल्प नगरपरिषद हद्दीत येत असल्यामुळे प्रकल्प परिसरातील व्यापारी जमिनींची प्रचलित बाजार किंमत गृहित धरणे आवश्यक आहे. त्यामुळे प्रस्तुत प्रकल्पबाधितांना पुनर्वसनार्थ अधिग्रहित जमिन

मूल्यांकन करताना कोणत्या किंमतीच्या चारपट मूल्य आदा करावे याकरीता व्यवस्थित धोरण निर्धारण करणे आवश्यक आहे. अर्थात याकरीता एकतर प्रकल्प परिसरात नजिकच्या भूतकाळात झालेले उच्च किंमतीचे व्यवहार गृहित धरून त्याच्या चारपट मूल्य आदा करण्याचे धोरण संयुक्तिक असले तरी संपूर्ण राज्याकरीता ग्रामीण व शहरी प्रकल्पांकरीता समान अधिग्रहित जमिन मूल्याचे धोरण अधिक उपयुक्त व अन्याय निवारण करणारे ठरेल.

संदर्भसूची:

1. Burte, Himanshu (2014), The Smart City card, Economic and Political Weekly, Vol. XXXXI, No. XXXXVI, pp. 23-25.
2. Cao, Guangzhong, Changchun Feng, Ran Tao (2008), Local Land Finance in China's Urban Expansion: Challenges and Solutions, China and World Economy, 16(2), 19-30.
3. Dhanmanjiri Sathe (2016), Land Acquisition: Need for a Shift in Discourse, Economic and Political Weekly, December 17, 2016, Vol. LI, No. XXXXXI, pp. 52-58.
4. Dnyandev C Talule, Vijay Kakade and Mahadev Deshmukh (2019), Rehabilitation Problems and Feasibility of Irrigation Projects in Maharashtra: An Abstract Note Based on Ground Reality, Journal of Shivaji University (Humanities and Social Sciences), Jan. June. 2018, Vol. XXXXI, No. I, ISSN: 0368-4199, PP. 01-23.
5. Dnyandev C. Talule (2020), An Abstract Note on the Political Economy of Land Acquisition, Arthasamwad, July-August, 2020, Vol. XXXXIV, No. III, Reg No. 31918/77, ISSN: 0973-8452.
6. Dnyandev C. Talule, Mahadev Deshmukh and Vijay Kakade (2019), Maharashtraतील Sinchan Prkalpapurtiteel Pradirgha Vilamba va Prkalpabadhitanchya Punarvasanateel Samasya: Sthal Vastav Pariprekshatoon Punarvasan Niyojanartha Sankshipta Tipan, Arthasamwad, April-June 2019, Vol. XXXXIII, No. I, ISSN: 0973-8452, PP. 16-42.
7. Dutta, Ayona (2015), New Urban Utopias of Post-Colonial India, Entrepreneurial Urbanization in Dholera Smart City, Gujarat, Dialogues in Geography, Vol. V(I), pp.03-22.
8. FAO (2009), Land Grab and Development Opportunities? Agricultural Investments and International land Deals in Africa, FAO-IFAD Report.

9. Ghatak, Maitreesh and Parikshit Ghosh (2011), the Land Acquisition Bill: A Critique and a Proposal, Economic and Political Weekly, October 8, 2011, Vol. XLVI, No. XXXXI.
10. Govt of India (2005), National Sample Survey Organization, New Delhi
11. Hatekar, N. (2003), Farmers and Markets in Pre-Colonial Deccan: The Plausibility of Economic Growth in Traditional Society, Post and Present, No. 178, pp. 116-147.
12. Janaki Nair (2015), India Urbanization and the Terrain of the Law, Economic and Political Weekly, September 5, 2015, PP. 54-63.
13. Janaki Nair (2015), Indian Urbanism and the Terrain of the Law, Economic and Political Weekly, September 5, 2015, PP. 54-63.
14. Jenkins, R. L. Kennedy and Mukhopadhyay (Eds) (2014), Power, Policy and Protest: The Politics of India's Special Economic Zones, New Delhi, Oxford University Press.
15. Kakani, R. K., T. L Ranga Ran and Tigga and Nutan Singh (2008), Insights into Land Acquisition Experiences of Private Business in India, Working Paper 08-11, Jamshedpur, XLRI School of Business and Human Resources.
16. Ramaswamy Iyer (2007), Towards A Just Displacement and Rehabilitation Policy, Economic and Political Weekly, July 28, 2007, pp. 3103.
17. Subramaniam, C. (1979), the New Strategy in Indian Agriculture: The First Decade and After, New Delhi, Vikas Publishing House.
18. Walter Fernandez (2004), Rehabilitation Policy for the Displaced, Towards a Just Displacement and Rehabilitation Policy, Economic and Political Weekly, March 20, 2004, pp. 1191.

परिशिष्ट:

अर्थशास्त्र अधिविभाग

शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर ४१६००४

सावंतवाडी शहर मंजूर सुधारित विकास आराखडा अंतर्गत बाह्य वळण रस्ता भूसंपादन प्रकल्पाचा सामाजिक परिणाम निर्धारण अहवाल: २०२१

प्रकल्पबाधित कुटुंब प्रश्नावली

प्रकल्पबाधित कुटुंबाचा क्रमांक

- अ) कुटुंबाची सर्वसाधारण माहिती
१. प्रकल्पबाधित व्यक्तीचे नाव :-
- १ अ) माहिती देणाऱ्याचे नाव :-
- १ ब) फोन नं :-
- गाव :-
२. गाव (यादीप्रमाणे -----राहण्याचे ठिकाण (वेगळे असल्यास)-----
- २ अ) या गावात वास्तव्य -
- १-३ वर्षे ३-१० वर्षे १० पेक्षा अधिक वर्षे
- पिढीजात
३. धर्म :- जात :-
४. दारिद्र्य कार्ड आहे काय ? होय नाही
- मनरेगा शासकीय योजनेत मजूर म्हणून नोंद झाली आहे का ?
- होय नाही
५. रेशनकार्ड कोणते ? पांढरे पिवळे केशरी
६. कुटुंबाचा प्रकार - एकसदस्य विभक्त
- एकत्रित
७. कुटुंबातील सदस्यांची संख्या
८. तुमचे कुटुंब फक्त एका महिलेचे आहे काय ? कुटुंबात कोणी अपंग आहे काय ?
- होय नाही

कुटुंब सदस्यांचे विवरण

सदस्य	संख्या	वय	व्यवसाय
पुरुष			
महिला			
मुले			
मुली			
वृद्ध			

घरात नोकरीच्या प्रतिकक्षेत कोणी आहे काय? बेरोजगार

असल्यास किती सदस्या मुले मुली

जमिनीव्यतिरिक्त बाधीत मालमत्तेचे विवरण

घर, गोठा, विहीर.....इतर

कुटुंबाचा प्रमुख व्यवसाय कोणता?

११. सामाजिक स्तर

आपण अथवा कुटुंबातील कोणी खालीलपैकी एखाद्या संस्थेचे सदस्य आहात काय? किंवा पूर्वी होतात काय?

अ. क्र.	संस्था	सदस्याचे नाव
१	ग्राम पंचायत	
२	पंचायत समिती	
३	वि का सोसायटी	
४	ग्राम विकास मंडळ	
५	जंगल कामगार संस्था	
६	सहकारी बँक	
७	बचत गट	
८	दुध संस्था	

९	बाजार समिती	
१०	भजनी मंडळ/गणपती मंडळ	
११	जात पंचायत	
१२	तरूण मंडळ	
१३	महि्ल मंडळ	
१४	अन्य	

विभाग ब- मालकीच्या व ताब्यातील जमिनीचा तपशिल

१. जमीन आहे नाही

अ. क्र.	जमीन धारणा	एकर	गुंठे
१	एकूण जमीन धारणा		
८	लागवडी खालील क्षेत्र		
३	लागवड योग्य पड जमीन		
४	जंगल व पडीक जमीन		
५	खंडाने घेतलेली जमीन		
६	खंडाने दिलेली जमीन		
७	सिंचनाखालील जमीन		
	वनखात्याची अतिक्रमीत		

१) आपल्या आसपास सध्या घेत जमिनीची एकरी दर काय आहे?

जमिनीचा प्रकार	एकरी दर रूपये
मुरमाड	
मध्यम	

उत्तम	
बागाईत	

आपण जमिनीत कोणता पिक घेता त्याचे विवरण भरा

अ. क्र.	खरीप पिके	एकर	अ. क्र.	रब्बी पिके	एकर	अ. क्र.	वार्षिक पिके	एकर
१			१			१		
२			२			२		
३			३			३		
४			४			४		
५			५			५		

प्रकल्पबाधीत जमीन जावून किती शिल्लक राहिली ?

तुमच्या भागात जमिनीचा बाजारभाव किती आहे ?

१. प्रती गुंठा रुपये :-

२. प्रति एकर रुपये :-

सार्वजनिक बांधकाम विभागाकडून तुम्हाला किती भरपाई मिळाली ?

बाधीत जमिन	देवू केलेली रक्कम

या भागातील जमिनीचा सरकारी दर प्रतीएकर किती आहे ?

रस्त्याच्या कामापूर्वी या भागातील जमिनीचा बाजारभाव किती होता ?

रस्ता झाल्यानंतर या भागातील जमिनीचा बाजारभाव किती झाला ?

प्रकल्पात किती जमीन बाधीत झाली ?

रस्त्याच्या मध्यापासून ३० मिटर प्रमाणे आपली किती जमिन गेली ?

३० मिटर बाधीत जमिन गेल्यावर किती जमिन शिल्लक राहिली ?

प्रकल्पबाधीत जमिन सोडून उर्वरीत जमिन विकली काय ? होय नाही

असल्यास किती विकली ?

विकल्यापैकी किती जमिन ३० मिटरच्या कक्षेत येते ?

३. शेतीच्या पध्दती -

साधन/पध्दती	होय/नाही	स्वतःचे	भाड्याचे
नांगरटीसाठी ट्रॅक्टर			
ठिंबक सिंचन			
डिझेल पंप			
श्रेशर			
औषध फवारणी पंप			
अन्य			

४. उत्पादन वाढीसाठी खालीलपैकी काही वापरता का ? होय/नाही

किटकनाशके	
सुधारीत बियाणे	
खते	
तणनाशक	

५. सिंचन विषयक सुविधा

शेतात सिंचनासाठी पाण्याची उपलब्धता - होय नाही

अ. क्र.	स्त्रोत्र	संख्या	पाण्याचे (महिने)
१	विहीर		
२	बोअर वेल		

३	षेततळे		
४	कालवा		
५	लिप्ट		
६	नदी कालवा		
७	तलाव		
	अन्य		

६. वर्षातून किती पिके/हंगामी घेता ?

खरीप रब्बी उन्हाळी बारमाही

विभाग क - घर व मालमत्ता

१. घराची मालकी - स्वतःचे भाड्याचे सामाईक शासकीय
२. घराचे स्वरूप - कच्चे पक्के अर्धे कच्चे
३. खोल्यांची संख्या - अंदाजे क्षेत्रफळ
- भिंतीचा प्रकार- छताचा प्रकार- फरशीचा प्रकार-
४. शौचालय आहे नाही वापर आहे
नाही
५. निर्धूर चूल आहे नाही
६. आंगोळीचे घर - आहे नाही
७. परसबाग - आहे नाही
- प्रकल्पबाधीत जमिन सोडून उर्वरीत जमिन विकली काय? होय नाही
- असल्यास किती विकली?
- विकल्यापैकी किती जमिन ३० मिटरच्या कक्षेत येते?
१०. मालकीच्या साधनांचा तपशील

अ. क्र.	साधन	संख्या	सध्याची किंमत
१	स्टील कपाट		

२	पलंग		
३	पंखा		
४	फ्रीज		
५	एल. पी. जी. गॅस		
६	गोबर गॅस		
७	टी. व्ही.		
८	फोन		
९	फर्निचर		
१०	कॅमेरा		
११	मोबाईल		
१२	मोटर सायकल		
१३	जीप/चार चाकी		
१४	ऑईल इंजिन/मोटर		
१५	इले पंप (हॉर्स पॉवर)		
१६	ट्रक्टर		
१७	ठिबक/तुषार		
१८	मळणी यंत्र		
१९	लोखंडी नांगर		
२०	अन्य		

विभाग ड- पशुपालनाविषयी माहिती

१. कुटुंबाकडे असलेले पशुधन

१. पशुधन नाही

५. रेडे

९. रेडकू

२. गाय

६. वासरू

१०. शेळया

३. म्हैस	७. खोंड	११. मेंढया
४. बैल	८. कालवड	१२. कोंबडया
१३. अन्य (स्पष्ट करा)		

यापासून मिळणारे उत्पन्न (रोजचे)

दूध	किती
अंडी	

विभाग ई - कर्ज विषयक

१. आपण कर्ज घेतले आहे का ?	होय	नाही
होय असल्यास		

कोटून घेतले	कारण	रक्कम (रूपये)	व्याजदर	परतफेड (रूपये)	षिल्लक (रूपये)
नातेवाईक/मित्र					
सावकार					
बँक					
सोसायटी					
बचत गट					
अन्य					

अ. बायोगॅस आहे का ?	होय	नाही
असल्यास सध्याची स्थिती -	चालू	बंद
१. ब. घरी गॅस सिलेंडर आहे का ?	होय	नाही
होय असल्यास एक सिलेंडर किती दिवस जातो ?		

विभाग ज - पिण्याचे पाणी

१. पिण्याचे पाणी कोटून भरता -	
१.१ घरापासून अंतर	मी

गावात पाण्याच्या शुध्दीकरणासाठी काही केले जाते का? होय
नाही

असल्यास तपशिल-

घरात कोणी कायमस्वरूपी आजारी आहे काय? होय नाही

असल्यास कोणता आजार ?

१. बीपी २. मधुमेह ३. -----
-

घरात कोणी मजुरीस जाते काय? होय नाही

असल्यास कोठे ? -----

NREGS	रोजंदारी (रूपये)
शेतमजूर	

फ. इतर मार्गापासून उत्पन्न

अ. क्र.	बाब	
१	नोकरी	
२	व्यवसाय	
३	पेन्शन	
४	मुलांनी पाठविलेले	
५	जागा भाडे	
६	ट्रॅक्टर भाडे	
७	गिरणी पिठाची	
८	किराणा दुकान	
९	हॉटेल	
१०	चहाची टपरी	
११	वडापाव टपरी	
१२	देव पुजारी	
१३	इतर	

पिक उत्पन्नाचा तपशील

पिक	एकरी उत्पादन (किंटल)	घरचा उपभोग	विक्री (किंटल)

२. जमिन प्रकल्पाला द्यावी यासाठी तुमच्या वर कोणी दबाव आणला का? होय नाही

होय असल्यास कोणी?

तरुण पिढी नातेवाईक गावकरी शासकीय अधिकारी
अन्य

३. जमिनीस मिळणारी किंमत समाधानकारक वाटते का? होय नाही

४. आपण प्रकल्पाला विरोध कसा दर्शविलात? होय नाही

५. शासनाकडे तुमच्या प्रमुख मागण्या कोणत्या आहेत?

जमीनीच्या बदल्यात जमीन

बाजारभावापेक्षा जास्त दर

जमिनीचा योग्य दर ठरवावा

प्रकल्पाग्रस्तास नोकरी

जमीन व घराची किंमत बाजार भावाप्रमाणे

अन्य

६. सदर प्रकल्पाचा तुम्हाला किंवा नातेवाईकांना फायदा होईल असे वाटते का?

होय नाही

नसल्यास कारण -----

७. प्रकल्पामुळे खालील पैकी कोणत्या गोष्टी होतील? होय नाही

जमिनीला योग्य किंमत

रोजगार मिळेल		
रोजगारच्या संधी निर्माण होतील		
सांगता येत नाही		

१२. प्रकल्पाकडून मिळालेल्या पैशातून तेवढीच जमीन किंवा त्याहून अधिक जमिन विकत घेणे शक्य होईल काय?

तेवढीच जमीन त्याहून जास्त त्याहून कमी

१३. प्रकल्पाच्या कामकाजाबाबत तुम्ही समाधानी आहात काय? होय नाही

१४. रस्त्याच्या कामात काही त्रुटी आहेत काय?

असल्यास कामात काय त्रुटी राहिल्या आहेत?

रस्त्याच्या कामातील त्रुटीमुळे तुमचे काही नुकसान झाले आहे काय? होय नाही
असल्यास काय नुकसान झाले?

एकंदरीत प्रकल्प पुनर्वसनासंबंधी/जमिन मोबदल्यासंबंधी तुमचे मत नोंदवा

धन्यवाद

संपर्क क्रमांक

सही

दिनांक

Completed Studies

१. हिरण्यकेशी सर्फनाला मध्यम सिंचन प्रकल्पाचा सामाजिक परिणाम निर्धारण अहवाल : २०१८ (नोव्हेंबर २०१८)
२. कडगांव रस्ता-पूल प्रकल्पाचा सामाजिक परिणाम निर्धारण अहवाल : २०१९ (जून २०१९)
३. रूकडी रस्ता-पूल प्रकल्पाचा सामाजिक परिणाम निर्धारण अहवाल : २०१९ (ऑगस्ट २०१९)
४. आंबेओहोळ मध्यम सिंचन प्रकल्पाचा सामाजिक परिणाम निर्धारण अहवाल : २०१९ (जानेवारी २०२०)
५. शिरवल लघु पाटबंधारे योजना ता. कणकवली जि. सिंधुदुर्ग पुच्छ कालव्याच्या बाजूने पर्यायी पोहोच रस्ता व पूल प्रकल्पाचा सामाजिक परिणाम अहवाल: २०२०
६. कोल्हापूर जिल्ह्यातील सूक्ष्मसिंचन: वापर व आढावा
७. हिरण्यकेशी सर्फनाला आणि आंबेओहोळ मध्यम सिंचन प्रकल्प संयुक्त सामाजिक परिणाम निर्धारण अहवाल (ऑगस्ट २०२०)
८. सावंतवाडी शहर मंजूर सुधारित विकास आराखडा अंतर्गत बाह्य वळण रस्ता भूसंपादन प्रकल्पाचा सामाजिक परिणाम निर्धारण अहवाल: २०२१

Department of Economics
Shivaji University
(NAAC A++ Grade with CGPA 3.52)
Kolhapur - 416 004

Vidyanagar, Kolhapur,
Maharashtra 416004
www.unishivaji.ac.in

Contacts:
0231-2609177/79/80/81